

OSMANLILAR'DAN ÖNCE AKDENİZ DÜNYASINDA YAPILAN TAHRİRLER HAKKINDA BAZI GÖZLEMLER*

*Yrd. Doç. Dr. Kemal ÇİÇEK***

GİRİŞ

Merkezi gücün hakim olduğu devletlerde çok eski çağlardan beri benzeri sebeplerle nüfus ve arazi yazımlarının sistematik bir şekilde belli aralıklarla yapıldığına dair deliller vardır. Ne var ki, Roma İmparatorluğu'ndan önceki devirlerden elimizde bu tür yazılı belge olmaması yüzünden sistemin yapısı ve seyri hakkında bilgelerimiz önemsiz denecek kadar azdır. Bu sebeple, bu makaleyi daha sağlıklı bilgilere sahip olduğumuz Romalılarla başlayan devirle sınırlamayı uygun bulduk. Çalışmamızın coğrafi sınırlarını Braudel'in anladığı şekliyle 'Akdeniz Dünyası' olarak tanımlayabiliriz¹. Ancak bu şekilde İngiltere'den İran'a hatta Çin ve Mogolistan'a uzanan bir sahada arazi ve nüfus sayımlarına yapacağımız atıflar makul görülebilir.

Makalemizdeki diğer önemli bir sınırlama da arazi yazımları ile nüfus sayımlarının tarihçesini mümkün oldukça birbirinden ayırmaktır. Her ne kadar bazı uzmanlar demografinin tarihini arazi sayımları ile beraber başlatırlarsa da, kanımızca bu ikisi birbirinden en azından bu çalışmanın konusunun dağılmaması için ayrılmalıdır. Bize göre, arazi yazımlarının gerçek maksadı nüfusu tespit etmek değil potansiyel vergi kaynaklarını ortaya çıkarmaktır. Ayrıca, eğer konu demografik niyetler de göz önüne alınarak incelenirse Avrupa'da birçok kilise tarafından tutulan 'Parish Registers' ve benzeri

* Bu makaleyi hazırlık aşamasında okuyarak faydalı yorumlar yapan Sn. Prof. Dr. M. Ursinus'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

** Dr. Kemal ÇİÇEK, KTÜ, Fatih Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

1. (Braudel 1986): C. I-II.

kayıtların da tarihçesi ve gerekçeleri konumuza dahil edilmelidir ki, bu konuyu içinden çıkılmaz derecede ağırlaştıracaktır². Kaldı ki, 1950'de toplanan The International Demographic Science'a bağlı bir komisyon, Avrupa için uygun demografik kaynak olarak tanımlanabilecek verilerin ancak 13. yüzyılda Güney Avrupa'da, yani daha doğrusu İtalya'da ortaya çıktığını, Avrupa'da bile modern anlamda demografik kaynakların ise ta 19. yüzyıla kadar mevcut olmadığını kabul etmiştir³. Dolayısıyla bu komisyon daha erken dönemlerde Roma, Bizans, Sicilya, Fransa ve İngiltere'de yapılan arazi tahrirlerini 'uygun bir demografik kaynak' olarak mütalaa etmemiştir⁴.

Akdeniz'de kurulmuş hemen bütün devletlerde vergi gelir ve nüfusunun tesbiti amacıyla genel olarak 'tahrir' şeklinde kullanacağımız arazi ve nüfus yazımları yapılmıştır. Bu tahrirlerin sonucu olarak ortaya çıkan kayıtlar her ülkede değişik adlarla zikredilmektedir: mesela Türkiye'de tahrir defterleri, İngiltere'de *Domesday Book*, Sicilya'da *Cera'id*, *Divan* veya *Defatir*, Mısır'da *Revk* (Rok), İlhaniler'de *Kanun* veya *Yasamişi* vs. bu defterlerin sosyal ve ekonomik tarih araştırmaları için eşsiz bir kaynak olduğunun keşfedilmesi son yüzyılda bu defterlere ilgiyi artırmıştır. Ancak her milletin tarihçisi kendi defterlerini 'eşsiz' belgeler olarak telakki etmiş ve bunları diğer defterlerden bağımsız olarak incelemiştir. Halbuki elimizdeki bu eşsiz tarihi belgelerin gerçek değerini ancak onların diğer defterler arasındaki değer ve durumunu göstererek anlayabiliriz.

Gerçekten de Avrupa'da tahrirler veya genelde kadaastro defterleri olarak tanımlanan bu kayıtlar üzerine araştırma yapan tarihçi ve coğrafyacılar, sistem olarak tahrirler arasında bazı paralellikler olabileceğine işaret etmişlerdir. Ne var ki, başta dil problemi olmak üzere çeşitli sebeplerle bu tahrirler arasındaki benzerlik ve farklılıkları somut olarak ortaya koyacak çalışmalar yapma imkanı bulamamışlardır. Yine de kıta Avrupa tahrirleri için bu tür çalışmalar az da olsa mevcuttur. Mesela İngiliz ve bazı Avrupalı tarihçiler İngilte-

2. Parish Registers veya Kilise defterleri bir köy veya kasaba kilise cemaatinin doğum, ölüm ve evlenme-boşanma vakalarının haftalık olarak kaydedildiği defterlerdir. Parish Registers ve diğer demografik kaynaklar hakkında bilgi için bkz. (Hollingwirth: 1969).

3. Demografinin tarihi için bkz. (Hollinworth 1976: 42-45, 196).

4. Barkan bu komisyon'un Osmanlı tahrir defterlerini tartışmadığını, çünkü Osmanlı devleti gibi bir doğu devletinin böyle 'sistematik', 'uniform' ve 'belirli aralıklarla' nüfus ve arazi tahririni gerçekleştireceğinin tasavvur edilmediğini söylüyor, ki bu onun tahrir defterlerini bir demografik kaynak olarak değerlendirmesiyle ilgilidir. Onun bu değerlendirmesi ve tahrirlerden çıkardığı nüfus tahminleri hâlâ tartışılmaktadır. Bkz. (Barkan 1970: 167), (Barkan 1953: 1-26).

re'nin mevcut tahrirleri olan Domesday Book ile kıta Avrupasında ki diğer tahrirleri karşılaştırarak aralarında bir paralellik olup olmadığı konusunda birbirleriyle çelişen tezler öne sürmüşlerdir. Bu araştırmacılardan pek çoğu ise Doğu Akdeniz ile Batı Akdeniz havzasında iki farklı vergi sistemi ve dolayısıyla tahrir sistemi olduğu iddiasıyla hiçbir zaman iki uç arasında karşılaştırmalı çalışma yapma gereğini duymamışlardır.

Bunda, genel olarak araştırmacıların, her tahririn yapıldığı ülkenin ve toplumun ihtiyaçlarını ve özel şartlarını yansıttığını, bu yüzden 'eşsiz' (unique) kayıtlar olduğuna inanmalarının da önemli rolü vardır. Dolayısıyla bu araştırmacılara göre çeşitli bölgelerin tahrirleri arasında bağlantı veya paralellik kurmaya çalışmak faydasızdır. Halbuki daha makbul bir görüşe göre bütün tahrirler, daha eski dönemlerde yapılmış olan tahrirlerin her ülkenin hususi şartlarına göre kısmen değiştirilerek ve bazen de geliştirilerek daha büyük veya küçük ölçüde tatbik edilmiş şekilleridir.

Ne var ki, şimdiye kadar her iki görüşe göre de Doğu Akdeniz'de tahrir geleneğini ve mevcut tahrir defterleri arasındaki paralel gelişmeleri kapsamlı bir şekilde inceleyen bir araştırma yapıldığı bilgimiz dahilinde değildir. Halbuki Batı Akdeniz'de yani genel anlamda Avrupa'daki tahrirler üzerinde yürütülen çalışmalar tahrir metodu ve sebepleri ile kaydedilen bilgiler açısından tahrirler arasında önemli benzerlikler olduğunu ortaya koymuştur. Henüz Doğu Akdeniz bölgesine ait tahrir defterlerinin incelenmesi yeterli seviyeye ulaşmadığı için bu tür çalışmaların bölge için erken olduğu düşünülebilir. Ancak, şimdilik tespit edilen benzerliklerin karşılaştırılması yoluyla bile tahrir defterlerindeki müphem bazı teknik kelimelerin açıklanabileceğini ve bu çok sorunlu tarihi belgelerden daha fazla istifade etmenin mümkün olabileceği aşikardır.

Gerçekten de bir ülkenin başka bir güç tarafından fethini müteakip yapılan bilhassa ilk tahrirde, genellikle bölgedeki mevcut uygulamaların kısmen veya tamamen adapte edildiğini biliyoruz. Bunun sonucu bölgeler arasındaki defterlerde farklılıklar oluşmuş, aynı şekilde kullanılan ölçü birimleri vs. de farklılaşmıştır. Bu durum tahrir defterlerinin metodolojik açıdan sorunlu belgeler olarak tanımlanmasına sebep olmuştur⁵.

5. Bkz. (Çiçek 1989: 36 vd).

Osmanlı devleti de ilk zamanlar feth olunan bölgelerde aynı metodu uygulamış ve mevcut sistemden faydalanmıştır⁶. Ancak Türkiye'de bir bölgenin tahrir defterlerini diğer bölge defterleriyle mukayeseli inceleme metodu henüz yeni yeni benimsenmektedir. Osmanlı tahrir defterlerini muhteva ve metod olarak diğer ülke defterleri ile karşılaştıran bir çalışma ise henüz yapılmamıştır. Halbuki, mesela Macaristan'da Osmanlılardan önce nüfus ve arazi yazımlarının yapıldığını ve bu yazım sonuç ve belgelerinden Osmanlıların istifade ettiklerini bazı Macar tarihçileri somut delillerle ortaya koymuşlardır⁷. Aynı şekilde Girit adası üzerine yapılan bir çalışma Osmanlı tahrirlerinin ne derece Venedik kayıtlarını kullandığını ortaya çıkarmıştır⁸. Maalesef bu türden araştırmalar hala yetersizdir ve Türk tarihçileri tarafından metodolojik bir analizleri yapılmadığı için istifade etmek oldukça zordur. Diğer taraftan Mısır'da Memlüklerin de arazi tahriri yaptığı hepimizin malumudur ama bu tahrirlerin en azından Osmanlı tahrir sistemi ile ilişkileri üzerine henüz bir çalışma yapıldığı malumumuz değildir⁹. Hatta Türkiye'de bir kaç kısa atıf dışında (çoğu Barkan tarafından) ne Avrupa'da bilinen tahrirlerin nevi ve yapısı ne de Macaristan ve Mısır'daki tahrir geleneği hakkında tafsilatlı bir araştırma yoktur. Yine Bizans'ın *praktika* adlı defterleri ile tahrirleri tafsilatlı bir şekilde karşılaştıran bir çalışma da henüz yapılmamıştır. Son zamanlarda bazı tarihçilerin hem *praktika* ve hem de tahrir defterine sahip bazı bölgeler üzerine yürüttüğü çalışmalar ise ümit verici olmakla beraber henüz başlangıç aşamasındadır¹⁰.

İşte bu makalede biz tahrirlerin diğer bölge ve ülke defterleriyle mukayeseli incelenmesine zemin hazırlamak maksadıyla; ilk bölümde Akdeniz dünyasında Roma İmparatorluğu'ndan başlayarak yapılan tahrirler ile yapılış sebepleri ve muhtevaları hakkında bilgiler sunacağız. İkinci bölümde, Doğu ve Batı Akdeniz dünyasında yapılan tahrirleri metod açısından karşılaştırarak iki bölge arasında tesir ve münasebetler ile bu konu ile ilgili ilmi tartışma sonuçlarını değerlendireceğiz. Üçüncü bölümde ise, incelediğimiz tahrirlerin tarihi bir kaynak olarak kullanılması sırasında ortaya çıkan bazı ortak problemlere dikkati çekeceğiz.

6. (İnalçık 1954: 103-20).

7. Bkz. (Kaldy-Nagy 1960: 259).

8. Bkz. (Slot 1982).

9. (Uzunçarşılı 1970: 405-413)'da Memlükler devrinde arazi ve ikta hakkında önemli bir giriş yapmış ancak sonradan onu destekleyen hiç bir çalışma yapılmamıştır.

10. (Bryer-Lowry 1986). Limnos adası bize bu tür bir çalışma alanı sunan ender yerlerdendir. Bkz. (Lowry 1986: 235-61).

1. Osmanlılardan Önce Akdeniz Dünyası'nda Yapılan Tahrirler

a) Roma İmparatorluğu'nda Tahrir: Census

Roma İmparatorluğu dünya tarihini değiştiren köklü birçok reform hareketinin kaynağı olarak bilinir. Gerçekten de daha ilk devirlerden itibaren Roma İmparatorluğu'nda vergilendirme amacı ile arazi tahriri ve vergi nüfusu sayımı (*cenciti-census* veya *civic registers*) yapıldığına dair delilleri ihtiva eden yazılı belgeler dağınık halde de olsa günümüze ulaşabilmiştir¹¹. Ancak esas bilgiler ünlü reformcu Roma İmparatoru Diocletian (285-305) dönemi ve sonrasında aittir¹². Diocletian iflasın eşeğinde olan Romayı kurtarmak için bazı idari, askeri ve mali reformlar yapmıştır. Bu kapsamda İmparatorluğun bütün eyaletlerinin her beş yılda bir tahririni emretmiş ve buna dair bazı ilkeler koymuştur¹³. Bir kısım kaynaklarda bu emri yerine getirmek için imparatorluğun her eyaletine *Censitores* yani eminler gönderildiği belirtilmiştir¹⁴.

Maalesef bu prensiplere göre yapılan tahrirlerden çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Bu tahrirlerin çoğu Ege adalarına, Anadolu'ya ve Mısır'a aittir. Buna rağmen, bu tahrirlerden elde edilen bilgiler Roma'da tahrir sistemi hakkında bize Osmanlı tahrir çalışanlarının kulaklarını çınlatacak ilginç genellemeler sunmaktadır. Bu defterlerde her Romalı'nın censorların önüne gelerek ismini, babasının adını, aile efradını, vergiye tabi servetini, arazisini, kölelerini ve diğer mallarını ve bunların değerlerini beyan ederek yazdırdıkları rivayet ediliyor. Ayrıntılı olarak ise arazi hacmi ile birlikte ekilebilir, otlak veya bağ şeklinde tasnif edilmiş, üzerindeki vergiye tabi hayvanlar ve ağaçlar da kaydedilmiştir¹⁵. Hatta Midilli'ye (Lesbos) ait bir tahrir parçasında ekili arazi, bağlar ve zeytinlikler her biri kalitelerine göre iki sınıfa ayrılmıştır. Roma defterlerinde köleler ve hür işçiler de tabi oldukları toprak sahibinin defterinde kayıt edil-

11. Genel olarak Roma İmparatorluğu'ndaki censuslar için Bkz. (Jones 1953: 49-64), (Jones 1973: C. I-II.), (Courtenay 1941: C. I).

12. EB: 106 vd.

13. EB: 106. Daha sonra 312 yılında (Jones 1973: 61-2) bu faslılar 15 yıla çıkarılmıştır. Bkz. (Jones 1973: C. I. 61-62).

14. (Jones 1973: C. I. 62), 297 tarihli bir belge Mısır'da bu emirle ilgili bir ilan olup, tahririn gerekçesini özetle şöyle açıklamaktadır: İmparatorumuz, Diocletian Sezar vergi yükünün öyle bir paylaştırıldığını, bazı yükümlülerin kudretlerinin altında bazılarının ise çok üstünde vergilendirildiğini öğrenmiştir. Bu yüzden Eyalet sakinlerinin menfaatine olmayan bu tatsız ve kötü uygulamanın kaldırılmasına karar vermiştir.

15. (Jones 1973: C. I., 228), (Goffart 1974: 42).

mişlerdir. Bazı defterlerde nüfusun erkek, kadın, evli, çocuklar ve akrabalar şeklinde ayrıntılı olarak da yazıldığı vakidir¹⁶. Roma tahrirlerinden, yaklaşık olarak M.S. IV. yüzyılın ikinci çeyreği olarak tarihlendirilen Mısır'ın bir kenti olan Hermopolis ve Mytilene ait arazi tahrir kayıtları tahrir geleneğini gösteren en eski yazılı belge olmaları itibarıyla ehemmiyeti haizdir¹⁷. Özellikle Mısır'da bir kent olan Hermopolis tahriri kentteki arazi sahiplerini kaydetmektedir. Jones'in belirttiğine göre bu tahrirde 240 erkek ismi kayıtlıdır ki, uzmanlara göre, bu dört bölgeye ayrılan Hermopolis'te yaklaşık 1000 'kadar kentli toprak sahibi (Landlord) olduğunu düşündürüyor. Bütün isimler Yunanca yazılmış olup her ismin altında toprak sahibinin elinde tuttuğu arazinin nevi, mülk, kamu veya mülk-kamu şeklinde verilmiştir. Kuzey bölümdeki 240 toprak sahibinden yedisinin bütün toprakların yaklaşık yarısını diğer yedisinin ise hemen hemen 1/4'ünü ellerinde tuttukları anlaşılmaktadır. Böylece bu kentteki gelir ve toprak dağılımı da yaklaşık olarak hesaplanabilmektedir¹⁸.

Mytilene kentine ait tahrir ise daha detaylıdır. Bu tahrir yukarıdaki bilgilerden başka ekili arazi miktarı ile hemen hemen bütün vergiye tabi metaları; at, sığır, koyun vs. de dahil, kaydetmektedir¹⁹.

Bu iki tahrirden de anlaşıldığı gibi Roma İmparatorluğu'na ait tahrir kayıtları Diocletian'ın prensiplerine rağmen, bütün İmparatorluk genelinde standart olamamıştır. Bu sebeple her tahririn ayrı ayrı çalışılması ve bölgenin özelliklerinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Kayıtlar Mısır'da (Hermopolis örneğinde olduğu gibi) bazı farklı özellikler arz etmektedir. Burada gelenek olarak sadece erkeklerin kaydedildiği bilinmekle beraber, IV. yüzyılın başlarına ait bir anayasa metni kadını da erkekle aynı oranda vergilendirmektedir. Hatta Suriye'de vergi yaşının kızlarda 12, erkeklerde ise 14 olduğuna dair kayıtlar vardır. Ancak bu oran eyaletten eyalete değişmektedir²⁰.

16. Jones 1973: C. I., 240, Goffart 1974: 42 vd.

17. Jones 1973: C. I., 24-45.

18. Jones 1973: C. I., 253 ve C.II., 772.

19. Jones 1973: C. I., 244 vd., Courtenay 1941: C. I., 89-112.

20. Jones 1973: C. I., 31, Goffart 1974: 4-45 ve Appendices (Ekler), 115 vd. Bir tarihi kayıta tahririn yapılışı hakkında şu bilgiler vardır: tahrir katipleri her tarafa yayılarak, herşeyi altüst ettiler. Arazi *clod clod* yani fersah fersah ölçüldü, bağlar, ağaçlar tek tek sayıldı; hayvanların her çeşidi kaydedildi. Her insan (*capita*) yazıldı; her kentte şehirli ve köylü halk toplandı; bütün meydanlar sürülerle, insan ve ailelerle dolmuştu. Herkes, köleleri ve çocukları ile orada idi.

Roma vergi sistemi Diocletian'ın reformları ile değişikliğe uğramıştır. Araştırmacılar bu İmparatorun *iugum* ve *capitatio* adlı iki yeni vergi getirerek servet üzerine kurulu vergi sisteminden arazi üzerine kurulu vergiye geçtiğini söylemektedirler. Ancak bu yeni sistem kavram kargaşasına da yol açmıştır²¹. Bu ve benzeri sorunları ikinci bölümde diğer tahrirlerdeki sorunlarla mukayeseli olarak tetkik edeceğimizden şimdilik sadece vergi sisteminde servetten araziye dönüşümün, yani toprak sisteminde yapılan değişikliğin, Roma'da her eyaletin tahririnin yapılmasının en önemli sebeplerden biri olduğunu söylemekle yetinelim. Ekonomik sebep ise imparatorluk hazinesinin iflasın eşiğinde olması ve Roma'yı çöküş sürecinden kurtarmaktır²². Şimdi Avrupa'daki diğer tahrirleri görelim.

b) Sicilya'da Tahrir: *Cera'id*

Gerek Roma'nın merkezine yakınlığı ve gerekse Doğu ve Batı Akdeniz dünyasının kavşak noktasında yer alması Sicilya'da yapılan tahrirleri konumuz açısından daha ilginç bir hale getirmektedir. Roma ve Bizans devirlerinden itibaren bu adanın tahririnin yapıldığı bilinmektedir. Bu ilk tahrirlere *plateia*, *defatir* veya *divan* denilmektedir. Bu defterler model alınarak daha sonraki yıllarda da adanın tahriri yapılmıştır. Bu defterler içinde XI. yüzyılın sonlarında ve XII. yüzyılın ortalarına doğru Normanlar tarafından yapılan ve '*cera'id* (tekil halinde *ceride*) diye adlandırılan tahrirler günümüze kadar gelebilmiştir²³. Bu yüzden son dönemdeki defterlerden bahsetmek daha makul olacaktır. Hemen belirtmeliyiz ki, kronolojik olarak İngiltere ve Fransa'daki tahrirler biraz daha önceki yıllara ait olsa da hem bu özel konumundan dolayı hem de ceridelerinin daha eski defterler model alınarak yapılması sebebiyle bunları daha önce tanıtmak istiyoruz.

Ceridelerin çoğu Sicilya'nın Normanlar tarafından Araplardan alınışından (1060) hemen sonra derlenmiştir. Norman Kralı Count Roger'in 1093'lerde Baron'larını topladığı, onlara zaptından olan yeni toprakları dağıttığı ve bu tahsisatları tespit ettirmek için adanın tahririnin yapılmasını emrettiği rivayet olunuyor²⁴. İşte bu tarihten sonra, çoğu 1095 yılında Count Roger'a sunulan cerideler ortaya çıkmıştır. maalesef 1095'te Count Roger'a sunulan defterlerden bu

21. Bu vergiler ve Diocletian reformları için bkz: EB: 106 v., Wones 1973: C. I-II, Goffart 1974: 35-9 ve 90-93.

22. Jones 1953b: 296.

23. Sicilya tahrirleri ve menşeleri hakkında tartışmalar için bkz: Clementi 1961: 58 vd., Johns 1983, Davis 1987: 24 vd.

24. Johns 1983: 57.

gün toplam olarak sadece dördü hakkında bilgi sahibiyiz. Zira 1090'lardan başlayarak onun Baron'larına sayısız ceride yani dirlikleri gösteren kayıtlar takdim edildiği kesinlikle biliniyor. Ancak şimdi bu ilk ceridelerin çoğu -aşağıda bahsedeceğimiz bir kaç haraç- kayıptır ve sadece 1145'de muhtemelen bu ilk nüshalardan yararlanılarak yapılan kopyaları mevcuttur.

Bu defterler üzerinde en kapsamlı çalışmalardan birisini yapan İngiliz tarihçi Johns, Sicilya ceridelerinde iki temel kaynağın tesirlerinin görüldüğünü, bunlardan birincisinin Müslüman-Arap, ikincisinin ise Bizans olduğunu ifade ediyor. Ona göre, 1095'de Count Roger'a sunulan defterler, Araplar zamanında yapılıp muhafaza edilen defterlerin yeniden düzenlenmiş şekilleri ile bunlar esas alınarak yapılan yeni tahrirler olabilir²⁵. Palermo Kilisesine yapılan tahsisatı gösteren ve 1095 yılı olarak tarihlendirilen bir Ceride O'nun bu tezini doğrular niteliktedir²⁶.

Sicilya'da yapılmış cerideler Arapça ve Yunanca olarak iki dilde yazılmıştır. Yine Palermo ceridesi buna örnektir. Aynı yılda (1095) Catania Kilisesinin de iki adet ceraid'e sahip olduğu, ancak bunlardan sadece birisinin, 1145 başlarında yapılan nüshasının günümüze ulaştığı kesinlikle biliniyor²⁷. Bütün bu cerideler önce Arapça olarak yazılmış daha sonra Yunanca'ya tercüme edilmiştir. Giriş ve sonuç kısımları ise genellikle Yunancadır. Mesela Catania Kilisesi ceridesinin sonunda yer alan Count Roger'in mührü veya imzası da Yunancadır²⁸.

Defterde ayrıntılar hariç ana kısımlar Arapça ve Yunanca olarak yazılmıştır. Mesela, 1095 tarihli Palermo defterinde *mütezzevicun* (mevcut ailenin dışında yeni evlilik yoluyla tesis edilmiş hane) Yunanca, hane reisleri olarak tanımlayabileceğimiz *neogamon* ise, Arapça olarak yazılmıştır²⁹. Bazı defterlerde, mesela 1111 tarihli Messina'daki St. Maria ceridesinde olduğu gibi ayrıntılar, giriş-sonuç vs. Arapça olup, tahsisat yapılan isimler Yunancadır³⁰. Dullar ise genellikle hane reisi olarak ceridelere kayd edilmişlerdir. Mesela, Catania ceridesinde 53 dul-kadın hane reisi kayıtlıdır ki, toplam

25. Johns 1983: 54 vd.

26. Johns 1983: 58.

27. Johns 1983: 61, Clementi 1961: 58.

28. Johns 1983: 84-96.

29. Johns 1983: 66-8. O'na göre *mutezevicun* kelimesi Arap-Müslüman değil Bizans tekniğine işaret etmektedir ve Sicilya dışında hiçbir yerde bu şekilde kullanılmamıştır.

30. Johns 1983: 63 vd.

345 erkek hane reisi göz önüne alınırsa bu oldukça yüksek bir orandır³¹.

Ceridelerin fiziki görünüşleri hakkında da şunlar söylenebilir³². Ceride'de isimler Osmanlı tahrir defterlerinde olduğu gibi yukarıdan aşağıya kolonlar halinde yazılmıştır. Öncelikle tahsisat yapılan senyör veya müessesenin -kilise gibi- ismi yazılmakta onun altına da hane reisleri ve *mütezevvicun* sıralanmaktadır. Her ismin altında ise gelirler, hasılat ve ödenecek vergi miktarı; arazi vergisi ve cizye olarak iki kategoride belirtilmiştir³³. Mesela 12 Şubat 1095 tarihli Virgin Mary Kilisesine ait bir ceride'de 'Sultan' tarafından vergileri kiliseye tahsis edilen isimlerin sıralandığı iki liste yer alır. Birinci listede Arapça yazılı 75 isim vardır. İkinci listede ise toplam olarak 20 *mütezevvicun* hane kayıtlıdır. Bunlar toplam beş kolonda dört sıra olmak üzere alt alta sıralanmıştır. Topamlar her kolonun sonunda verilmiştir. Şahıslar tarafından ödenen bu vergilerden başka Osmanlı tahrirlerinde *cerime* olarak bildiğimiz vergiler de defterlerde kayd edilmiştir. Defterin en son sayfasında Count Roger'in imzası ve mührü yer almaktadır³⁴. Genellikle ceraid'de hayvanlar yazılmadığı gibi araziler de kalitelere göre sınıflandırılmamıştır.

Ceridelerin 1145'te yapılanları ile öncekiler arasında metod bakımından önemli farklılıklar görülmez. Ancak bu ceridelerin Afrika'daki Fatimi tesirinde yeniden yapılandırıldığı, muhtemelen çok sayıda müslüman katip ve eminin de görev aldığı divanlar tarafından yapıldığı için daha düzenli ve tafsilatlı olduğu iddia edilir³⁵. Bu sonraki defterlerin önemli özelliklerinden birisi de Arap, Yunan ve Latin unsurlarının güzel bir bileşkesi olmasıdır. Her Arapça ismin Yunanca transkripsiyonu veya Yunanca ismin Arapça transkripsiyonu hemen karşısında verilmiştir³⁶. Diğer bir özellik de Arapça isimlerin *divani* harflerle yazılmış olmasıdır.

Bu ikinci dönem defterlerde dikkat çeken diğer bir husus da senyörlerin kullandığı çok sayıda Arapça ünvardır ki, bu Fatimi te-

31. Johns 1983: 257.

32. Buradaki bilgiler mevcut ceride örneklerinden derlenmiştir. Bkz. Johns 1983: ekler.

33. Normanlar Sicilya'yı fethettikten sonra adada meskun Müslüman ve Yahudileri cizye mukellefi yapmışlar ve bu yüzden bu iki dine mensup insanlara yazıma tabi anlamında 'census' denilmiştir. Bu durumu Johns, census=cizye olarak yorumlamıştır. Bkz. Johns 1983: 32-34.

34. Johns 1983: 256.

35. Johns 1983: 84-96.

36. Johns 1983: 275.

sirinin gücünü göstermektedir. 1145 yılında ceridelerin yeniden yazılmasının sebebi ise II. Roger'in yeni beratlar karşılığı baronlardan para tahsil ederek Afrika'ya yönelik dış politikasını finanse etme arzusu olmalıdır³⁷. bu ilişkilerin Sicilya tahrir sistemine yansması ve etkileri ikinci bölümde tartışılacaktır.

c) İngiltere'de Tahrir: *Domesday Book*

Sicilya ile hemen hemen aynı zamanda İngiltere'de yine Normanlar tarafından bir tahrir yapılmıştır. Bilindiği gibi İngiltere 1066 yılında Normanlar tarafından zapt edilmiş ve 1086 yılında İngiltere'nin büyük bir kısmını kapsayan ilk ve tek arazi tahriri olan *Domesday Book* ortaya çıkmıştır. Genellikle İmparatorluğun feodal yapısını ortaya çıkarmak ve buna göre bir vergi sistemi geliştirmek amacıyla tahrir yapıldığı yazılmaktadır³⁸. Ancak *Domesday Book*'in gerçek yapılış sebepleri üzerinde farklı görüşler öne sürülmüştür. Tarihçi Finn, Danimarka istilasına karşın ülkenin gelir kaynaklarını tespit etmek için tahrir yapıldığını yazar³⁹. Galbraith ise gerçek sebebin daha adaletli ve standart bir vergi sistemi yaratmak olduğunu belirtir⁴⁰. İngiltere'nin kuzey kesimleri hariç adanın büyük bir kesimini kapsayan bu tek cilt büyük boy tahrir defteri bir rivayete göre bir yıl gibi kısa bir sürede tamamlanmıştır⁴¹.

Tahririn yapılması için William the Conqueror tarafından 7-8 ayrı kurul oluşturulduğu ve tahririn ülke çapında bu kurullar tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir. Her biri ayrı bir bölgede çalışma yapan bu kurulların, bölgelerine giren illerde krala ait mülkler ile doğrudan krala hizmet yoluyla arazilerini ellerinde tutan büyük kiracılara ait mülkler konusunda ayrıntılı bilgiler topladıkları nakledilmektedir. Yazım metodunu gösteren bazı belgelere göre; kurallara bağlı olarak yeminli-resmi statüde soruşturma yapan görevliler, önceden belirlenmiş uzun bir soru listesini şerifler, baronlar ile onlara bağlı kiracılara ve ile bağlı yerel yönetim birimi olan

37. Bkz. Chalandon *La Domination Normande en Italie et en Sicile*, C. II, s. 531.

38. Bir Anglo/Saxon kroniği tahririn sebebini ve metodunu şöyle yazmaktadır: "He sent all his man all over England into every shire and had them find out how many hundred hides there were in the shire, or what land and cattle the King himself had in the country, or what dues he ought to have in twelve months from the shire..." Bkz: *The Anglo/Saxon Chronicle* 1961: 161-62.

39. Finn 1986: 4-5.

40. Galbraith 1961: 14.

41. *Domesday Book* hakkında genel bir bilgi için bkz: Galbraith 1961. İngiltere'nin kuzeyinde bir kaç il (shires) önceleri ikinci bir defterde idi ve buna 'Küçük *Domesday Book*' deniyordu, ancak sonradan bu ciltler birleştirilmiş ve tek büyük cilt haline getirilmiştir.

her *hundred* ile köyün gönderdiği temsilcilerine yöneltmişlerdir. Bu cevapları içeren çeşitli belgeler daha sonra merkezde kral katiple-rince özetlenerek Domesday Book olarak bilinen kitap ortaya çıkarılmıştır.

Domesday Book toplam 382 varak olup, her sayfada iki kolon vardır. dili Latince'dir. Bazı büyük harfler kırmızı mürekkeple yazılmış, önemli kısımlar kırmızı ile belirlenmiştir. Domesday Book'da kaydedilen bilgiler de diğer arazi tahrirlerinden farklı değildir. Her ile bağlı yerel yönetim birimi (*hundred*) altında, kraldan en alt düzeydeki büyük kiracıya kadar bütün arazi sahiplerinin bir listesi verilmektedir. Bu kiracı, toprak sahibi senyor ve baronların ellerinde tuttıkları *fief* (tımar)'ların birbiri ardısına sıralandığı bölümde, eğer farklılık var ise işgalden önceki toprak sahiplerinin de adları yazılmıştır. Bu ismin altına toprak sahibinin elindeki malikaneler, bunların ölçüleri, toprak işleme kapasiteleri, buralarda değişik işlerde çalışanların sayısı, malikanedeki değirmenler, balık havuzu gibi mal varlıkları belirtilmiş, en sonda da bu malikanelerin sterlin üzerinden değeri yer almıştır⁴². Ancak Sicilya ceridelerinden farklı olarak aşağıdaki örnekle daha da iyi anlaşılacağı gibi Domesday Book'da hür ve köleler isim isim kaydedilmemiş; sayılarının toplam olarak verilmesi ile yetinilmiştir. Aşağıdaki tabloda örnek bir *hundred* yazımı verilmiştir:

Kontes Judith'in Arazisi

Normancross-Hundred

1.M. Conington'da Thorkell 9 vergilendirilebilir *hide*'a sahip. 15 çift (*ploughs*) arazi. Lord olarak bu alanın 21/2 *hides*'i. Hala burada 2 çift (*ploughs*); 13 çift'e sahip toplam 26 köylü. 1 kilise ve rahip. 40 acres (dönüm) mera.

1066'dan önce ve şimdiki değer £9.

Bu arazinin 6 *hides*'i St. Mary Kilisesi, Thorney'e aittir Thorkell zamanında Abbot'dan belli bir avans ödeyerek sahip olmuş, ama Hundred'deki insanlar ne kadar olduğunu bilmiyorlar.

Bu arazi Kontes (Contess) Judith'in elindedir⁴³.

Bu örnekten farklı olarak diğer *Hundred*'larda, varsa ağaçlık alan ve boyutları, değirmenler, tuz sahaları, bazen besi hayvanları

42. Galbraith 1961: 1, Hallam 1986: 36 vd., EB 1946: C. VII., 514 vd., Finn 1986: 4 vd., Fleming 1983: 990.

43. Galbraith 1961: 29-D.

da yazılı idi⁴⁴. Ayrıca eğer tahriri yapılan arazi üzerinde ihtilaf varsa kısaca gösterildiği de vakidir. Elbette her yer için standart bir tahrir yoktur; yazılan data kadar, verilen ölçü birimlerinde de farklılıklar mevcuttur. Buna rağmen Domesday Book'ın dönemine ve kapsadığı alana göre standart olduğu iddia edilebilir⁴⁵.

d) Mısır'da Tahrir: Revk

Mısır'da eski çağlarda daha ilk sülaleler devrinden itibaren (yani 2500-3000 sene evvel başlamak üzere) muntazam arazi tahrirlerinin yapılmakta olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonraları bu gelenek Romalılar ve Orta çağlarda Mısır'da kurulan İslam devletleri tarafından devam ettirilmiştir. Bütün bu tahrirler genellikle kadastro defteri anlamında *revk* ('*rawk*') diye adlandırılmaktadır. Kelimenin kökeni çok eski olup, belki de *demotik ruh* (arazi dağılımı)'na dayanmaktadır⁴⁶. İslam devletleri tarafından yapılan defterler de aynı adla anılmaktadır. Makrizi uygulamada olmasa da teorik olarak *revk*'lerin her 30 yılda bir tekrarlandığını ifade ediyor⁴⁷. Kaynaklar Müslümanların idaresindeki Mısır'a ait *revk*'lerin 850 yılından başlayarak 1516'da Mısır'ın Osmanlılar tarafından alınmasına kadar devam ettirildiğini belirtmektedirler. Ancak şu anda toplam olarak sadece altı adet *revk* hakkında sarih bilgiler vardır⁴⁸. Bunlardan başka miladi 850 yılından önce Emevi Halifesi Hişam b. Abdülmelik'in 724-25 yıllarında Ubeydullah b. el-Habbab adlı bir maliyeciyeye Suriye'de bir *revk* yaptırdığı da bilinmektedir. Ancak elimizde ne bu *revk* ve ne de o dönemde yapılan *revk*'ler hakkında somut bilgiler vardır⁴⁹. Bu *revk*'lerin menşei hakkındaki tartışmaları sonraki bölüme bırakarak, Mısır İslam devletleri tarafından meydana getirilmiş *revk*'lerin genel özelliklerini ve ihtiva ettikleri bilgileri inceleyelim.

Mısır'da da *revk*'lerin yapılması ülkede uygulanan toprak rejimi ve vergi sistemi ile doğrudan ilişkilidir. Eldeki *revk*'ler Mısır'da özellikle Eyyubilerden itibaren yapılan tahrirlerin sistem olarak bazı farklılıklar arzettiğini göstermektedir. Bahsedilen 724-25 tarihli *revk* ile sonrakiler arasındaki metodolojik farklılıkların ternel sebeplerinden biri ise genelde Abbasilerden sonra İslam toprak rejimi

44. Hallam 1986: 20.

45. Finn 1986: 172-3.

46. Halm 1979: 5 vd.

47. Halm 1979: 24 vd. ve Uzunçarşılı 1970: 406. Makrizi'den naklen "Mısır arazisi asgari otuz senede bir (*revk*) edilir, yani tahrir olunurdu" demektedir.

48. Halm 1979: 9-10. Uzunçarşılı'nın eserinden anladığımız kadarıyla O, Memlük devrine ait sadece üç *revk*'ten bahsetmektedir.

49. Halm 1979: 17-24.

minde yapılan reform niteliğindeki değişiklikler ve bu çerçevede Eyyubilerden itibaren Mısır'da toprakların askerlere *ikta* olarak verilmeğe başlanmış olmasıdır⁵⁰.

Rabie'nin XII. yüzyıl tarihçisi El-Mahzumi'den naklettiğine göre, Eyyubiler'in ilk dönemlerinde haraç ve zimmilerden cizye vergisinin toplanmasından sorumlu mahalli idareler, vergi mükelleflerinin isimleri ile topraklarını, yetiştirdikleri ürünleri ve sahip oldukları hayvanları kayıt eden defterler tutuyorlardı. Bu defterler her yıl vergi toplayıcılarından gelen bilgilere göre genişletiliyordu⁵¹.

Salahaddin'in Abbasi toprak rejimini uygulaması ile *revk*'ler çoğunlukla askeri ihtiyaçlara göre düzenlenmiştir. Buna göre sivil ve askeri *mutakabbil* yerine *mukta*' gelmiştir. Bu rejim ile Mısır'a gelen diğer bir yenilik ise arazilerin belirli bir kısmının merkezi otoriteye yani Sultan'a *hass* olarak ayrılması uygulamasıdır. Mesela 1298'de Sultan el-Melik el-Mansur için yapılan *revk*'de Aşağı ve Yukarı Mısır'da önemli alanlar ile İskenderiye ve el-Gize gibi bazı eyaletler Sultan'a *hass* olarak ayrılmıştır⁵². En sarıh bilgilere sahip olduğumuz Memluk dönemi *revk*'lerini ele alırsak, genellikle Mısır'da yapılan *revk*'lerin şu bilgileri ihtiva ettiğini söyleyebiliriz: Ekilen ve ekilemeyen araziler ve bunların miktarları ile kaliteleri; arazi için belirlenen resmi vergi miktarı (*ibra*') ile vergi olarak verilen mal çeşitleri ayrı ayrı hesaplanarak defterlere kaydedilmektedir. Bilindiği kadarıyla toprağın verim kıymetinin hesaplanmasında vasi oranlar vergiye esas matrah olarak alınmaktadır. Yine araziye elinde bulunduranların hukuki statüleri ile arazinin vakıf, mülk vs. açısından tasarruf şekli de *revk*'lerde belirtilmiştir⁵³. Askeri dirlik

50. Halm 1979: 7-9. Zaten kaynaklar Mısır'da revklerin yapılmasının gerçek sebebinin askerlerin toprak ve gelir dağılımında zamanla görülen adeletsizliklere itiraz etmeleri olduğunu ifade ediyorlar. Mesela 1107-8'de Fatimiler döneminde el-Afdal Şahinşah'ın organize ettiği revk'in derlenme sebebi için Makrizi asker ve sivillerin şu şikayetlerini aktarıyor: 'zengin emirler vergilerini sayıca resmi olarak tespit edilen *ibra*'nın çok üstünde artırdılar. Halbuki küçük *mukta*'un'lar belirlenen vergi veya *ibra*'nın çok altına düştüler. Büyük memurlar çok az vergi ödediler ve *mukta*'unlar kendilerine düşen vergiyi ödeyemez oldular. el-Afdal yeni bir revk'in Divan için iyi olabileceğini düşündü'. diğer taraftan Uzunçarşılı bahsettiğimiz farklılıklardan kısaca bahsetmektedir. Bkz. Uzunçarşılı 1970: 405.

51. Rabie: 144-47 ve Uzunçarşılı 1970: 406 vd.

52. Bu revk'in Emir Bedreddin Bilik el-Farisi al-Hacib ve Emir Bahaddin Karakus at-Tavasi az-Zahiri tarafından "sekiz aydan bir gün eksik" bir sürede tamamlanması anlamlıdır. bkz. (Halm 1979: 15). Uzunçarşılı bu revk'ten 1297 senesinde Melik Mansur Lacin zamanında yapılan revk şeklinde bahsetmektedir. Uzunçarşılı Melik Mansur'un daha sonra öldürülmesini Sultanın en verimli yerleri kendisine *hass* olarak almasına ve bu yüzden Emirlerin kendisini çekememesine bağlamaktadır. Bkz. Uzunçarşılı 1970: 407.

53. "Bu tahrir her beldede böylece yapılır ve hazırlanan bir kaç nüsha defteri Naziri Ceys'e verildi" Uzunçarşılı 1970: 406.

sahiplerine yani emirlere verilen topraklar ('ikta') ile düzenli ordunun hür atlı askerleri olan *agnad*'lara verilen topraklar ayrı ayrı kaydedilmiştir. Ayrıca belirtmek gerekirse, dönemin özelliği gereği revk ile ilgili işler değişik divanlar tarafından yürütülmekte ve kontrol edilmektedir⁵⁴. XIV. yüzyılın başlarında Al-Nuvairi ise devletin memurlarının sadece cizye mükellefi zimmilerin kayıtlarını tutmadıklarını, aynı zamanda zimmi cemaat liderlerinin de kendi nüfuslarını ve bu nüfusta bir yıl içinde ihtida, ölüm, göç vs. şeklinde meydana gelen değişiklikleri yıllık olarak kaydeden listeler yaptıklarını yazıyor. Maalesef bu listeler hala gün ışığına çıkmamıştır⁵⁵.

Bu şekilde süregelen Mısır tahrir geleneğinin sonucu olarak ortaya çıkan revk'lerin muhtevalarını özetlersek, *revk*'lerde arazi üzerinde yazılı nüfusun isim isim yazılmadığını sadece toprak sahiplerinin ve gelirlerinin (dinar olarak) kaydedildiğini görüyoruz. Ayrıca arazinin alanı ölçülmüş ve *faddan* olarak verilmiştir. toprağın tasarruf şekli (vakıf, mülk vs.) ve ne amaçla (askeri-sivil) kullanıldığı da *revk*'lerde belirtilmiştir⁵⁶.

e) Bizans'da Tahrir: Praktika

Bizans'ta arazi tahriri ve metodu hakkında somut bilgiler XI. yüzyılın ikinci yarısından başlamaktadır. Bu dönemin özelliği Bizans toprak sistemine Selçuklular'daki *ikta*'ya çok benzeyen *pronoia*'nın girmesidir⁵⁷. Bizans İmparatorluğu'nda ilk *pronoia*'nın IX. Konstantinos Monomakhos (1042-1055) tarafından verildiği rivayet edilmektedir⁵⁸.

Pronoia kabaca askeri yükümlülükleri olan kişilere bu yükümlülük ve hizmetleri karşılığında devlet tarafından belli bir mühlet için -ekseriya *pronoiar*'ın hayatı boyunca- tahsis edilen bir tür dirliktir. Bu dirliklerin bütün gelirleri kendilerine dirlik tahsis edilen ve *pronoiar*, *pronoetes* veya *savaşçı* anlamında *stratiotes* denilen kişilere ait olmaktadır⁵⁹. *Pronoia* olarak tevcih edilen arazi üzerinde *pronoiar*'a tabi olarak yaşayan köylülere *paroikoi* denilmekte olup,

54. Bu divanlar ve revkin yapılış metodu için bkz. Uzunçarşılı 1970: 406-12.

55. (Rabie: 147) ve (Johns: 47) bu gelişmiş idari sistemin Bizans mirası olduğunda hemfikirdirler.

56. örnek revk'lar için bkz: Halm 1979: 162 vd.

57. Bizans'ta *pronoia* için bkz. Ostrogorsky 1942: 194 vd., ve Laiou-Thomadakis 1977. *Pronoia* hakkında iki önemli çalışma için bkz. Mutafchiev 1923, Uspensky 1983.

58. Charanis 1948: 53, Ostrogorsky 1980: 331.

59. *Pronoia* sahibi atlı bir şövalyedir ve *pronoia* dirliğinin büyüklüğüne göre çok veya az sayıda refakatçıya sahiptir. Bkz. Ostrogorsky-İşiltan 1981: 353, Ennsinn: 42, Ostrogorsky 1942: 215, Ostrogorsky 1980: 330.

bunlar Bizans medeni hukukuna göre devletin malı sayılmaktaydılar. Dolayısıyla *pronoiar*'ın köylü ve arazi üzerindeki tasarrufları sınırlıdır. Buna göre, *pronoiar*'ın halkı veya araziyi satma, veraset yoluyla başkasına aktarma, devretme veya bağışlama yetkisi yoktur⁶⁰. Bizans'ta kilise ve manastırlara da *pronoia* tevcihi yapılmış bunun karşılığında normal *pronoiar*'dan istenen askeri yükümlülükler bunlardan da istenmiştir. *Paroikos* denilen topraksız köylüye gelince, bunların işledikleri arazi çocuk bırakmadan öldükleri takdirde *pronoiar*'a yani dirlik sahibine geri verildiği⁶¹.

İşte 11. yüzyılın ikinci yarısında başlayan *pronoia* tevcihi Bizans'ta tahrir yapılmasını elzem kılmış olmalıdır. Nitekim eldeki kayıtlar bize Aleksios devrinden (1081-1118) itibaren Bizans'ta *pronoiar*'ların ellerindeki arazi miktarı ve gelirlerini kaydeden defterler düzenlendiğini gösteriyor. Bu defterler iki türlü olup birincisi *praktika* (=tekil halinde praktikon) olarak bilinen defterler olup bunlar devlet memurları tarafından öncelikle manastır veya diğer toprak sahipleri için yapılan tahrirlerdir. İkincisi, *cadastre* diye bilinen ve devlete vergi vermekle yükümlü (yine toprak sahibi) mükellefler ve bunların ödeyeceği miktarları kaydeden daha çok XI. yüzyıldan önce yani *pronoia*'nın başlamasından evvel derlenmiş defterlerdir. Bu defterlerde sadece topraksız köylüler veya vergi mükellefleri ile bunların devlete ödemekle yükümlü oldukları ödemeler kaydedilmemektedir. Biz burada *praktikadan* bahsedeceğiz, çünkü *praktika* hem sayıca daha fazladır hem de muhteva olarak incelediğimiz arazi tahrir defterlerine daha çok benzemektedir⁶².

Eldeki *praktikanın* da çok çeşitleri olmakla birlikte bizim üzerinde durduğumuz *pronoiar*'ın emlak ve gelirlerinin kaydedildiği envanter tipinde olanlarıdır⁶³. Bizans sosyo-ekonomik tarihinin en önemli kaynaklarından sayılan *praktika* da, temelde devletin gelirlerini tespit ve buna göre sağlıklı bir vergi politikası oluşturmak için düzenlenmiş olsa gerektir. Zira Aleksios I Komnenos dönemi (1081-1118) Bizans'ın devlet sisteminin çözülmesi sonrasında onun yaptığı reformlarla hatırlanmaktadır⁶⁴. Bu imparator yaptığı mali,

60. Ostrogorsky 1980: 330.

61. Ennsinn: 10, Ostrogorsky 1980: 330.

62. Cadastre türü deftere en güzel örnek Thebes'e aittir. Bu defter hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Harvey 1983: 2 vd. Burada dostum Dr. A. Harvey'e bana Bizans devri defterleri hakkında verdiği bilgiler için teşekkürlerimi ifadeyi bir borç bilirim. Praktika ve cadastre'nin tanımı için ayrıca bkz. Dölger 1949: 35 vd, Thomadakis-Laiou 1977: 9-10, Svoronos: 1-145.

63. Thomadakis-Laiou 1977: 9.

64. Ostrogorsky-Işıltan 1980: 297-347, Charanis 1948: 53-118.

idari ve askeri reformlarla devleti tekrar toparlamış, gelirleri artırarak İtalya'daki Normanların Bizans'a yönelik tehditlerini bertaraf etmeğe çalışmıştır. Ancak Aleksios döneminden elimizde kalan *praktika* genellikle manastırlara aittir. Bunun başlıca sebebi bu İmparatorun manastır arazilerini hazineye devretme politikası gütmesidir, çünkü, muhtemelen Manastırlar bu politikaya karşı ellerindeki arazileri tahrir ettirerek tapularını ispat gereğini duymuşlardır⁶⁵.

Ne yazık ki Aleksios reformlarının hemen sonrasında yapılan *praktika*'nın çoğu günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu yüzden *praktika*'nın derlenme metodu ve ihtiva ettiği bilgiler hakkında sağlıklı bilgiler almak ancak XIII. yüzyılın başlarından itibaren mümkün olabilmektedir. Ayrıca Anadolu'ya ait *praktika*'nın çoğu Türklerin Anadolu'yu fethi öncesinde yani XIII. yüzyılın ilk yarısında yapılmıştır. Bizans'ın Avrupa kesimleri için yapılan *praktika*'nın günümüze ulaşanları ise genelde XIII. yüzyılın sonlarına ve XIV. yüzyılın ortalarına aittir⁶⁶. Bu dönemde ilk büyük arazi tahririnin 1300-1301 yıllarına yapıldığı eldeki *praktikon*'ların varlığı ile sabittir⁶⁷. Ne yazık ki coğrafi alan olarak, bu dönemde yapılan *praktika* Makedonya ile sınırlı bir alanı kapsar. Ayrıca XIV. yüzyıldan itibaren Limni adası için yapılan *praktika* sonraki dönemlerde çok önem kazanmıştır. Yine bu adaya ait, fethi müteakip Osmanlılar tarafından yapılan tahrir defterleri araştırmacılara adanın Bizans ve Osmanlı dönemindeki tarihini çalışmak için çok müsait bir ortam hazırlamaktadır⁶⁸. *Praktika* hakkında bu genel bilgiden sonra ihtiva ettiği bilgilere bir göz atalım.

Bizans'taki tahrir metodu hakkında daha doğru bilgilere sahip olduğumuz XIV. yüzyılın başlarına ait bütün *praktikon*'larda, önce hane veya hane reisi -ki bazı hallerde dul kadın da olabilirdi- yazılmaktadır⁶⁹. Daha sonra hane reislerinin eşleri, erkek ve kız çocukları ile varsa ailedeki diğer akrabalar ayrı ayrı isimleri ile belirtilmektedir. İkinci aşamada arazi, arazinin gelirleri, kalitesi ve kullanım şekli ile her köylünün elindeki arazi miktarı *zeugaria* olarak (=çift?) kayıtlıdır. Diğer mal varlıkları ile toprak sahibine ödemekle yükümlü oldukları vergi ve harçlar da bu bilgilerin altına yazılır. Üçüncü olarak, bazı istisnalar dışında hemen bütün

65. Manastırlar üzerine Aleksios'un politikası için bkz. Ostrogorsky-İşıltan 1980: 344-45, Charanis 1973: 39, Vasiliev 1933: 953.

66. Thomadakis-Laiou 1977: 9-10.

67. Dölger 1949.

68. Thomadakis-Laiou 1977: 10, Bryer-Lowry 1986: 3, Lowry 1986: 25.

69. Thomadakis-Laiou 1977: 78.

praktikada arazi ile beraber, köylünün sahip olduğu hayvanlar koyun, sığır, domuz vs., cinsinden yazılmakta, varsa bağlar, bahçeler, meyve ağaçları, arı kovanları bazen de ev, tekne ve değirmenler gelirleri ile belirtilmektedir. Her köyün veya manastır arazisinin kaydı sonunda vergi ve harçların toplamı altın sikke üzerinden kaydedilmektedir⁷⁰. Burada hemen altını çizmeliyiz ki bütün bu detayları her *praktikada* bulmak imkansızdır. Özellikle XI. yüzyılın sonları ve XII. yüzyıla ait *praktikada* ve hatta geç dönemde XV. yüzyılda yapılan birçok *praktikada* nüfus bu kadar ayrıntılı kaydedilmemiş; sadece hane reisleri ile yetinilmiştir⁷¹. 1300'lerde yapılan praktikonlarda nüfusla ilgili bu ayrıntı için tarihçi Thomadakis-Laiou bu dönemde Manastırlara yapılan geniş çaplı bağışları sebep göstermektedir. Ona göre, arazi üzerindeki kadın, çocuk bütün nüfusu yaşları ile bilmek hem devlet hem de yeni toprak sahibi için önemli bir avantaj idi⁷².

Genel olarak değerlendirmek gerekirse, *praktikanın* mali ve ekonomik durumu yansıtan belgeler olduğu açıkça görülür. *Praktika* demografik araştırmalar için de çok önemli kaynaktır, çünkü sınırlı bir dönemde de olsa köylerin nüfusu yaş ve cinsiyet belirtilecek kaydedilmiştir. Topografi açısından önemli bir özellik ise XII. yüzyılda yapılan *praktikada* köy sınırlarının ve köylünün sahip olduğu gayri menküllerin sınırlarının tafsilatlı bir şekilde tasvir edilmiş olmasıdır. *Praktikada* bazı yerlerde köylüler tarafından tasarruf edilmeyen araziler yani *exaleimmatika stasia* veya *mezra* olarak tanımlanabilecek yerler de yazılmıştır⁷³. Eldeki *praktikonların* genel bir özelliği ise bunların çoğunun manastır ve büyük toprak sahibi senyörlere ait olmasıdır. Elbette bu *praktikonların* çoğu devletin memurları tarafından -belki de istek üzerine-senyörler ve manastırlar için yapılmıştır, ama devletin kendi gelirlerini kaydeden *praktikanın* azlığı dikkat çekicidir⁷⁴. Belki de aynı sebepten dolayı *praktikadan* hemen hemen hiç bir zaman *paraikoî* harici olan hür köylüler ve bunların tasarrufu altındaki mülk ve emtia hakkında bilgi alınmaz. Bu tür köylülerin varlığı ancak başka yıllarda bunlara ait mülklerin manastırlara bağışlanması durumunda anlaşılabilir⁷⁵.

70. Örnek olarak Melintzianis köyünün kaydına bakınız. Dölger 1949: 35.

71. Bunun Osmanlı tahrir metoduna paralel bir gelişme olduğu iddia edilebilir. Konunun tartışması için bkz. Okinimioidis 1989.

72. Thomadakis-Laiou 1977: 88-89 ve Leford 1986: 11-22.

73. Thomadakis-Laiou 1977: 55-56.

74. Thomadakis-Laiou 1977: 35.

75. Thomadakis-Laiou 1977: 10.

Bu gibi sebeplerden dolayı köylüler ve arazi üzerindeki anlaşmazlıklar ile arazi transferlerini çalışırken '*chrysobulls*' diye tanımlanan imperyal beratlar göz önünde tutulmalıdır. Yine şimdiye kadar incelediğimiz arazi tahrirleri gibi *praktikon*lar da muhteva ve metod açısından bölgeden bölgeye değişiklikler göstermektedir. Özellikle kullanılan ölçü birimlerinde bu farklılıklar artar. Bu sorunları ikinci bölümde tartışacağız.

Akdeniz Dünyası'nda Tahrirlerin Gelişimi ve Aralarındaki İlişkiler

Şimdiye kadar verdiğimiz bilgiler, her ülkede yapılan tahrirlerin o ülkenin hususi şartları altında gerçekleştirildiğini gösteriyor. Ama tahrirlerin mukayeseli incelenmesi bunların 'eşsiz' belgeler olmadığını ve ortak bazı özellikleri olduğunu da ortaya koydu. Öyleyse şimdi cevaplandırılması gereken soru şudur: Acaba benzeri mali ve idari yapıya sahip merkezi devletlerde birbirine paralel gelişmelerin sonucu olarak ortaya çıkan ortak bir 'tahrir geleneği' var mıdır? Eğer varsa, bu defterler arasında ortak yanların boyutu nedir? Zaman içinde değişik toprak rejimi ve devlet yapısı yüzünden Doğu ve Batı Akdeniz dünyasında iki değişik 'tahrir geleneği' ortaya çıkmış olabilir mi? Bu sorulara cevap vermek için, tahrirlerin yapılaş dönemleri ve muhtevaları ile bunları gerçekleştiren siyasi idarelerin özellikleri ve dış ilişkilerinin genel bir çerçevede bilinmesinde fayda vardır. Şimdi tahrirlerin gelişimine bir göz atarak aralarındaki devamlılık ve etkileşimlere bir göz atalım.

Census, Domesday Book ve Ceride

Yine Roma İmparatorluğu döneminden başlamak gerekir ise, belirtildiği gibi Roma'da iflasa giden ekonomiyi düzeltmek, bozulan ve anarşiye dönen askeri yapıyı güçlendirmek için Diocletian'ın öngördüğü reformlar arasında tüm İmparatorluğun eyaletlerini tahrir etmek de vardı. J. Morquardt'ın belirttiğine göre de ilk defa eyaletler çapında tahriri başlatan Diocletian'dır. Yine onun verdiği bilgiye göre Diocletian'ın yeni sistemindeki önemli bir farklılık şehirlerin değil, vergi bölgelerine bölünen büyük coğrafi alanların kayıta esas alınması ve bu kayıtların bizzat devlet memurları tarafından yürütülmesidir. İlk başlarda bu tahrirlerin her 5 yılda bir tekrar edilmesi arzusu Roma maliyesinin yıllık bütçe planlarını daha sağlıklı yapmak gayretleriyle bağlantılı olmalıdır. Ancak daha sonraları tekrarların 15 yıla çıkarılması, tahrir yapmanın zorluklarının devlet tarafından kabul edildiğinin bir göstergesi olmalıdır. Her ne

kadar Diocletian'dan önce de Roma'da nüfus sayımı (census) yapıldığı biliniyorsa da Diocletian'ın memurlarının bunlardan ne kadar istifade ettiği bilinmemektedir⁷⁶.

Romalı tarihçilerden edindiğimiz önemli bir husus da, Roma vergi sisteminin diğer tahrir yapılan ülkelerle temelde olan benzerlikleridir. Diocletian tarafından Roma İmparatorluğunda uygulanan yeni vergi sisteminde servet beyanı esasından araziye dönüşümün temel olduğunu bu yüzden de sistemde iki vergi bulunduğunu daha önce belirtmiştik. Bunlar arazi vergisi (*tributum agri*) ve kafa vergisi (*tributum capitis*)'dir. Bu sebeple tahrirlerde birinci vergiyi toplamak için arazi ve onun kullanım şeklinin tahriri, ikincisi için de arazide yaşayan, üretken ve potansiyel vergi nüfusunun kaydı yapılmıştır. Başka türlü nüfusu isim isim cinsiyet ve yaş itibarıyla yazmanın sebebini izah etmek zordur.

Roma İmparatorluğu'nda Diocletian'ın tahrirle ilgili bazı kanunlar ortaya koyduğu da biliniyor. Bunların bazıları Osmanlı'ya kadar da hiç bir değişikliğe uğramadan intikal etmiştir. Mesela, Diocletian'ın kanunlarınının 371. maddesinde toprak işlenmek üzere kendilerine tahsis edilenlerin bu toprakları terk etmeleri ve başka topraklara göç etmeleri yasaklanmaktadır. Bu yasağı ihlâl edenler (Osmanlıdaki çift-bozanlar) tekrar araziye döndürülmekte ve genellikle para cezası uygulanmaktadır. Bu gibi Osmanlı'ya kadar intikal etmiş ortak kanun maddeleri çoğaltılabilir. Yukarıdaki örnek sadece kolay hatırlandığı ve iyi bilindiği için seçilmiştir. Diocletian'ın getirdiği vergi sisteminin devlet idaresi açısından önemi ise bu sistemde devletin vergi toplarken vatandaşla doğrudan değil mahalli temsilcileri yoluyla yüzyüze gelmiş olmasıdır. Bu avantaj diğer Avrupa ve İslam devletleri tarafından da kullanılmıştır.

Şimdiye kadar ifade ettiğimiz bu temel özelliklerin ve toprak rejiminin bir gereği olarak sonraki yüzyıllarda yapılan tahrirlerin bir devamlılığı ifade ettiği düşünülebilir mi? Başka bir deyişle genelde Akdeniz dünyası ve özelde Avrupa'da, Roma'dan adapte edilerek gelişen bir toprak rejimi ve bazı değişikliklerle de olsa ortak bir tahrir geleneği var mıdır? Bu soru Avrupalı tarihçiler arasında yıllardır tartışılmakta ve birbirlerine zıd tezler ileri sürülmektedir.

İlk tartışmalar İtalya ve Sicilya'daki tahrirler ile Domesday Book arasında bir bağlantı olup olmadığı üzerinde yoğunlaşmış-

76. Percival 1987: 7.

tır⁷⁷. İfade ettiğimiz gibi XI. yüzyılın ikinci yarısında Normanlar hem Sicilya'da hem de İngiltere'de kapsamlı arazi tahrirleri gerçekleştirmişlerdir. Bu ilginç rastlantı bazı tezlerin ortaya atılmasına sebep olmuştur. İddialara göre, İngiltere ve Sicilya'yı zapt etmeden çok önce Normanlar İtalya'da yerleştikleri topraklarda, mesela 1042'de Apulia'da, 1048'de Calabria'da, gayet detaylı tahrir vesikaları bulmuşlardır. Bu durum şu sorunun sorulmasına sebep olmuştur: Acaba bu tahrirleri kullanmanın avantajını gören Normanlar bilgilerini daha İngiltere'nin zaptından önce Gaul'deki akrabaları olan diğer Normanlar'a aktarmış olabilirler mi? Bazı araştırmacılar da iki bölge tahrirlerinde kullanılan ortak teknik kelime sayısının hayli fazla olduğunu tespit etmişlerdir⁷⁸. Ancak Clementi, Percival ve bir grup İngiliz tarihçi salt bu sebepten böyle bir ilişki kurmanın yanlış olduğunu iddia ediyorlar. Clementi'ye göre Avrupa'nın erken tarihinde Domesday Book'un benzeri veya paraleli yoktur. Diğerlerine göre ise yukarıdaki iddialara cevap vermek için önce Roma tahrirleri ile VIII. yüzyıl ve sonrasında Fransa'da Gaul'de yapılan arazi tahrirleri (polyptchs) arasında bir karşılaştırma yapılmalı, daha sonra bu ikisi DB (Domesday Book) ile karşılaştırılmalıdır.

Percival'a göre, XI. yüzyıldan evvel Domesday Book'a benzer olduğu iddia edilen tahrirlerin yapıldığı iki dönem vardır: IV. yüzyılda Romalılar tarafından Diocletian devri ve sonrasında yapılan tahrirler ile VIII. yüzyıl ve sonrasında Gaul'de yapılan polyptchs'lar. Bunların ikisini muhteva ve teknik özellikler açısından karşılaştırdıktan sonra Percival, polyptchs ile Roma tahrirleri arasında şu önemli farkı tespit etti: Roma tahrirleri öncelikle toprak ve üzerinde yaşayanlar ile ilgilenirken, polyptchs'larda ağırlık, elde edilecek harçlar ve hizmetlere verilmiştir. Ayrıca Percival, Gaul'deki polyptchs'ların özel teşebbüs sonucu ortaya çıktıklarını halbuki Roma'daki müteşebbis'in devlet yani merkezi idare olduğunu, bunun da önemli bir farklılık olduğunu savunur. Genelde Percival, Roma tahrir sisteminin 'model' alınabilecek kadar standart ve yerleşmiş olmadığına inanıyor. Buna delil olarak değişik bölgelere ait Roma census'ları arasındaki muazzam farklılıkları ve

77. Profesör Percival ne Roma'da 4. yüzyıl ve sonrasında yapılan census'ların ne de Carolingian döneminde Fransa'da yapılan polyptychs'ların Domesday Book'ın paralelleri olamayacağını savunur, ama bu defterlerin arasındaki benzerliklerin çokluğu ve önemi karşısında bir karşılaştırma yapmanın ehemmiyetine ve zaruretine dikkati çeker. "In each of them there are parallel features, which are numerous enough and significant enough to suggest that a comparison may be fruitful, and shed light, not only forwards from them to Domesday, but backwards from Domesday to them". Percival 1987: 5.

78. Clementi 1961: 58.

Diocletian'dan sonra sistemde meydana gelen değişiklikleri gösterir⁷⁹.

Bazı tarihçiler DB (Domesday Book)'u gerçekleştirenlerin Gaul'den gelmiş olması sebebiyle buradaki polyptchs denilen tahrirlerle DB arasında bir bağlantı aramışlardır. Yine Percival, Davis ve Loyn gibi DB uzmanlarına göre DB ile polyptchs'lar arasında da bir bağlantı kurulamaz. Onlara göre, 'DB'ü yapacak potansiyel ve gelenek ile mekanizma İngiltere'de zaten eskiden mevcuttu⁸⁰. Bu uzmanların tezlerini desteklemek için ileri sürdükleri en önemli delil Norman zaptından önce (1066) İngiliz Kralı Edward döneminden kalan Kent kasabasına ait bir 'vergi mükellefleri listesi' ile Evesham kasabasına ait bir mali belgedir. Loyn, özellikle Kent'e ait bu listenin aynen DB'da kullanıldığını tespit etmiştir. Ayrıca, bir İngiliz sisteminin varlığına delil olarak kabul edilebilecek teknik kelimeler aynen DB'da da kullanılmıştır, ki bu da Normanlardan önce İngiltere'de arazi tahriri yapıldığına işaret etmektedir⁸¹. Yine İngiliz tarihçiler polyptchs'lar ile DB arasında önemli farklılıklara işaret etmektedirler. Bunlardan önemlileri özetle şunlardır:

1- DB merkezi otoritenin yani Kral'ın emri ve iradesiyle yapılmıştır. Polyptchs'lar ise özel müteşebbislerin isteklerinin ürünüdür. Yalnız bazı uzmanlar yönlendirmenin hatta emrin devlet tarafından verilmiş olabileceğini kabul ediyorlar.

2- Polyptchs sadece bölgenin ismini ve vasallarını kayıt eder, topraktan istifade eden veya başka şekillerde kullananlarla ilgilenmez. Halbuki DB'in derleyicileri toprağı tasarruf edeni ve her kenti ayrı ayrı düzenleyerek yazmaya özel bir itina göstermişlerdir.

3- DB, sadece 'manor'un ismini ve 'mansi'lerin sayısını ya da oradaki 'hide'ları kaydederken, polyptchs tasarruf karşılığındaki hizmetler ve her 'mansi' tarafından ödenecek harçları kayıt eder.

4- DB isim isim her manor'daki köylü ve köleleri kayıt etmez ve sadece bunların sayısını verir. Halbuki polyptchs hanelerdeki eş ve 16 yaşın altındaki çocukları isimleri ile -vergi yükümlüsü olacakların yaşını tespit için- verir.

5- Polyptchs'lar çok sınırlı ve spesifik alanlar için yapılmıştır. DB. ise daha şümulü bir tahrir olup daha geniş bir alanı -neredeyse tüm İngiltere'yi- kapsar (yalnız bazı tarihçiler, mesela Davis, Sarlman'ın da bütün İmparatorluğu'nun genel bir tahririni yaptırmayı aklından geçirmiş olabileceğini ifade eder).

79. Percival 19870 5.

80. Percival 1987, Davies 1987, Loyn 1987.

81. Loyn 1987: 2 vd.

Yine bunun diğeri bir doğal sonucu İngiltere'de DB benzerlerinin ileriki yıllarda tekrarlanmamış olmasıdır. Bu kroniklerde zikredilen şikayetler DB'un bir İngiliz icadı olmadığı ihtimalini güçlendirmektedir.

Özetlersek, DB ile ceride arasında organik bir bağ kurmak imkansızdır. Ancak Normanların İtalya'da daha Sicilya'yı zaptetmeden önce arazi tahrirlerini tanıyıp faydalarını gördükten sonra İngiltere'yi ele geçiren akrabalarının bir rastlantı sonucu DB'i gerçekleştirdiklerini söylemek pek iyimserlik olur. Kaldı ki Norman bürokrasisinde çok sayıda İtalyan menşeli bürokratin görev aldığı ve bunlardan, mesela Archbishop Lanfranc'in, William the Conqueror'ın mali danışmanı olarak hayli nüfuzlu olduğu biliniyor. Konunun bu açıdan incelemesi ise henüz başlamamıştır⁸⁵. Bu, tahrir geleneğinin Doğu ve Batı bağlantısını göstermesi açısından önemli bir gelişmedir ve üzerinde durmayı gerektirir.

Ceride, Revk, Kanun, Praktika ve Tahrir Defteri

Johns'un ikinci dönem yani 1145 yılı cerideleri üzerinde yürüttüğü çalışmalar Fatimi mali idare sisteminin kısmen Sicilya'da da kurulduğunu ve yeni ceridelerin bu sistem değişikliği sonucu kurulan divanlar tarafından gerçekleştirildiğini gösteriyor. Bu tesirin kuzey Afrika'da Fatimiler yoluyla gelmesi konumuz açısından çok önemlidir, çünkü gerçekte Fatimilere özgü bir toprak ve/veya tahrir rejimi olmadığı bilinmektedir. Özellikle Sicilya'da Fatimi sistemi diye bilinen şeyin Kuzey Afrika'da mevcut Aglebi mali-idari sisteminin başarılı bir adaptasyonu olduğu iddiaları dikkate değerdir. Ancak Aglebilerin uyguladığı sistemin de aslında İhşitlerden miras alınan Abbasi mali sistemi olduğu da iyi bilinen bir gerçektir⁸⁶.

Bütün bu bilgiler bize ispatı yazılı belgelerin azlığı karşısında zor da olsa, bir daire içinde Roma, Bizans, Sasani, Emevi, Abbasi, İlhanlı istikametinde arazi tahriri geleneği açısından bir devamlılık ve sürekli karşılıklı etkileşim olduğunu gösteriyor. Ayrıca Osmanlı mali sisteminin de büyük ölçüde Sasani ve Abbasi çizgisinde gelişmiş bulunan İlhanlı tesiri altında şekillendiği hatırdan çıkarılmama-

85. Loyn 1987: 7.

86. Johns 1983: 45-46'da "The administrative structure inherited by the Fatimids upon their arrival in Egypt in 969, after the dismemberment of the Caliphate, was essentially that of the Abbasids and the Ikhshidid governors of Egypt, but by the end of the eleventh century there had been some considerable development of the financial administration".

lıdır. Bu durum gerçekten dikkat çekicidir ve daha detaylı bir şekilde incelenmeye muhtaçtır. Ancak her halükarda göz ardı edilmemesi gereken, tahrir sisteminin hiçbir zaman aynen adapte edilmediği, ülkelerin özellikleri ve ihtiyaçlarına göre zaman içinde gelişme gösterdiği gerçeğidir. Bu gelişmelere paralel olarak tahrirlerde değişiklikler hasıl olmuştur. Sicilya bunun en güzel örneğidir. Burası Doğu ve Batı sentezinin yaşandığı bir alan olarak ilginç bir etkileşim çizgisi vermektedir: tahrir geleneği önceleri Roma, Bizans, Sasani, Arap-Müslüman, Fatimi olarak görülmekte daha sonra XII. yüzyılın ortalarında bu etkileşim çizgisi ters yönde gelişerek Fatimilerden yani Kuzey Afrika'dan doğuya doğru; Abbasiler'e doğru bir etki çemberi meydana getirmektedir. Bu çizgi üzerinde Sasanilerin yerini net olarak tespit etmek oldukça zor olmakla beraber, iddia edildiği gibi Akdeniz'in doğusu ile batısı arasında tahrir açısından tam bir başkalık veya kopukluk olmadığı açıkça görülmektedir. Kaldı ki, ileride değinileceği gibi, Sasanilerle Roma arasında da tahrir sistemi açısından bazı benzerlikler tespit edilmiştir. Ancak deliller belirttiğimiz bu etkileşim çizgisini değiştirecek çapta veya netlikte değildir. Şimdi bunu biraz somutlaştırarak açıklamaya çalışalım.

İddialara göre Müslüman Araplar Mısır'ı fethettileri zaman buradaki yerli maliye teşkilatına el sürmemişler ve ülkenin mali yapısı ile vergi sistemini kendi ihtiyaçlarına göre çok az değiştirmişlerdir⁸⁷. Böylece Bizans mali sistemi bazı değişikliklerle Mısır'da uzun bir süre uygulamada kalmıştır. Mesela, Bizans'ta arazi vergisi toplama işini gören daire önemli bir yer tutuyordu. Halife'nin mali idaresinde ise *Divanu'l-harac* bu sorumluluğu üstlenmiş ve aynen devam ettirmişti⁸⁸. Ayrıca bu divan ilk revk'ini (Suriye'de) yaptığı zaman sadece bürokraside Bizans'tan devralınan memurları kullanmamış aynı zamanda değerlendirmeyi zimmi statüsünde olan Hıristiyan köy reisleri ve ileri gelenlerin gösterdiği adaylar yapmışlardır⁸⁹. Ayrıca, hem yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz ilk revk'lerde ve hem de Mısır vergi sisteminde Bizans tesiri ve adapte edilen usuller numizmatik delillerle ortaya konulmuştur. Yine Emeviler zamanında Mısır valilerinin Bizans geleneğine sadık kalarak cizye

87. Johns 1983: 4. Uzunçarşılı da Suriye ve Mısır'da ilk tutulan defterlerin Rumca olduğu tespitini kabul etmiştir Uzunçarşılı 1970: 4.

88. Johns 1983: 44. Burada Johns Eyaletlerdeki *divanu'l-harac*'in Bizans ve Sasani modeli üzerine teşkilatlandırıldığını ve en az 8. yüzyıla kadar bu divanda zimmilerin görev aldığı ve tahrir kayıtlarını da bunların tuttuğunu iddia ediyor.

89. Johns 1983: 4. Divan kelimesinin menşeyini tespit etmek zor, belki de imkansızdır. Bkz. "Divan" İslam Ansiklopedisi.

(*cizye re'es*) ve arazi vergisi (*cizye arz*) olmak üzere iki tür vergi topladıkları bilinmektedir. Bu vergilerin ilki sadece ergen erkek nüfustan alınmış, fakir köylüler ise muaf tutulmuşlardır⁹⁰.

Ancak Emevi revk'lerinde görülen bu tesir Mısır'da 10. yüzyıldan sonra kurulan İslam devletlerinin gerçekleştirdiği revk'lerde yerini 'İslami ekonomi rejimi' diye etiketlenen Abbasi tahrir sistemine bırakır. Bunun, ikta'nın Mısır'a getirilmesi ile de doğrudan alakalı olduğuna dair yukarıda bilgi vermiştik. Ne var ki, Mısır'a getirildiği iddia edilen Abbasi modeli de saf değildir⁹¹. Bilindiği gibi, Abbasi-ler ilk devirlerinde toprak rejimini Emevilerden miras almışlardır ki, bu ifade edildiği gibi önemli ölçüde Bizans tesirindeydi. Ancak sonraki yıllarda Abbasiler bu sistemden yavaş yavaş uzaklaşmışlar ve kendileri ile özdeşleşen sistemi geliştirmişlerdir. Bu sistemin de ne kadar 'Abbasi' veya 'İslami' olduğu tartışma konusu olmakla beraber, bu makalenin doğrudan ilgi alanı dışındadır⁹². Bu yüzden biz tahrirlerden çok Abbasi maliye teşkilatındaki gelişmeler üzerinde durmak istiyoruz. Zaten Abbasi devrine ait tahrirlerin günümüze kadar ulaşmaması bu tür bir çalışmayı imkansızlaştırıyor.

Genelde İslam'da vergi sistemi ve özelde de Abbasi maliye rejimi ve bunun gelişimi hakkında güvenilir çalışmalar ve ilk elden orijinal kaynak bilgiler vardır⁹³. İslami vergi sistemi hakkında temel eserlerden birini yazan Lokkegard, Abbasi mali rejiminin üç temel üzerinde kurulduğunu ifade ediyor: birincisi, toprak sahipleri veya ikta sahipleridir. Bunlar defterlerde kayıtlıdır ve yükümlülükleri de tespit edilmiştir. İkincisi, kendilerinden haraç alanın re'ayadır ki, bu araziye dayalı İslami bir vergidir (Gayrı-Müslimler ise bir tür dini vergi olan cizye vermekte ve eğer toprak sahibi iseler aynı zamanda arazi vergisi de ödememektedirler). Üçüncüsü, muhtedilerdir ki, bunlar cizyeden muafdırlar. Ayrıca söylemeye gerek yokdur ki, Abbasiler'de bütün bu işler her biri sahalarında uzmanlaşmış olan ve merkezi idare kontrolünde faaliyet gösteren çeşitli divanlar tarafından yürütülmektedir⁹⁴.

Konumuz açısından burada üzerinde durulması gereken birinci şıktır. Burada ikta sahiplerinin kendilerine dirlik tahsis edilen dev-

90. Johns 1983: 31, (Uzunçarşılı 1970)'de bu konulardan bahsedilmemektedir.

91. Uzunçarşılı 1970: 17'de Makrizi'ye atıfta bulunarak benzeri sonuca varır.

92. Bkz. dip not 96.

93. (Lokkegard 1950: 78-79).

94. Mesela Divan-ı Cevali gayri müslimlerden adam başına toplanan cizye işlerine bakıyordu. bu divanlar için bkz: Uzunçarşılı 1970: 4.12, Lokkegard 1950: 147-63. Bu divanların Sicilya'daki benzerleri için bkz: Johns 1983: 43.

let memurları ve askeri erkan olduğu malumdur. Tahriri yapılan ise iktalar ve ikta karşılığı dirlik sahiplerinin yerine getirmeleri gereken yükümlülüklerdir. İktanin ortaya çıkması ile tahririn yapılması arasındaki ilişki dikkat çekicidir, ancak iktanin evrimi konusu çok kapsamlı bir konudur. Burada kısaca şunu belirtmekle yetinmeliyiz ki, Abbasiler'de ikta ekonomik ve sosyal dengelerin değiştiği ortamda; X. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu dönemde devletin çeşitli operasyonlarını yürütmek, askeri ve sivil memurlara ödeme yapabilmek için dirlik dağıtmak yoluna gittiği biliniyor. Belli bir bölgede vergilerin toplama işini de devletin çeşitli hizmetler mukabilinde bu kişilere tahsis ettiği biliniyor⁹⁵. Burada Diocletian'ın vergi reformlarının sonuçları ile olan benzerlikler ilgi çekicidir.

Bazı iddialara göre, Abbasilerle özdeşleşen ve genellikle İslami vergi sistemi diye tanımlanan sistem Abbasilerin kendi buluşları değildir. Bu görüşe göre, Abbasiler doğuda sınırlarını genişlettikten sonra buradaki bürokrasiyi bünyelerine katmışlardır. Daha sonra Emevilerden aldıkları sistemi tedricen terkederek, kökleri Irak'ta Sasaniilere dayanan yeni sistemi adapte etmişlerdir. Bunun en kayda şayan delili olarak Abbasilerdeki meşhur divanlar gösterilmektedir⁹⁶.

Eldeki bilgilere göre divan teşkilatı uzun zaman Sasaniiler'de mevcut idi. Kaldı ki divanlar Sasani sisteminin Abbasilerde görülen tek uzantısı da değildi. Arazi tahrirlerinin de uzun bir süre Sasaniilerde yapıldığı biliniyor. Tarihçi Taberi'den nakledilen bilgiler, Sasaniiler'de ilk arazi tahririnin Kavad devrinde başladığını ancak I. Hüsrev zamanında bitirildiğini gösteriyor. Yine Taberi'nin naklettiğine göre, tahrirlerin yapılma gerekçeleri de ilginçtir: Hicri 6. yüzyıldan önce arazi vergileri düzensiz olarak toplanmakta, devlet hazinesine giren miktar her yıl değişmekte, devlet sağlıklı bir bütçe tahmini yapamamaktaydı. Bu yüzden Sasani kralı Hüsrev'den evvel arazi vergisinin hasılatdan alınan oranı her yıl 1/4, 1/5, 1/6 gibi o yıl bölgede yapılan sulama ve ekilen araziye göre değişmekteydi. Çünkü arazi tahriri yapılmamaktadır. Hüsrev tahrir yapmayı bu sebeple gerekli görmüş ve araziyi ölçtürerek, tahmini hasılat ve ürün cinsine göre alınacak vergi oranını para değeri üzerinden defterlere kayıt ettirmiştir. Bu defterler iki nüsha olarak düzenlenmiş birisi

95. İkta hakkında Encyclopedia of Islam'da C. Cahen ve Türkçe İslam ansiklopedisi'nde O. Turan'ın yazdığı maddeler görülebilir. Uzunçarşılı Abbasiler Devrinde ikta'ya kısaca değinmiştir 1970: 17-8. Mısır'da ikta için bkz. Rabie 1970: 129-39.

96. Lokkegard 1950: 147-63, Uzunçarşılı 1970: 6-7'da genelde Abbasi vergi sisteminde Sasani sisteminin etkisi olduğu tezini ispatlayan örnekler vardır.

hazineye konulmuş diğeri ise eyalet valisine gönderilmiştir. Taberi kayıtlı miktar üzerinden verginin nakden veya mal olarak toplandığını da ifade ediyor⁹⁷. Bu usul sonraları Osmanlılar'a da intikal etmiştir. Elimizde Sasanilere ait bu tahrirlerden olsa idi muhtemelen benzeri örnekler çoğaltılabilirdi.

Ne var ki Sasani vergi sisteminin menşei de tartışma konusudur ve konumuzla ilgisi olması sebebiyle kısaca değinilmesinde fayda vardır. Sistemin menşei hakkındaki görüşlerden Frye'ye ait olan dikkat çekicidir. Bu ilim adamı Sasani vergi sisteminin Roma modeline dayandığını iddia eder. O da Taberi'nin Sasani vergi sistemi hakkındaki nakillerinden yola çıkarak -Sasani tahrirlerinin yokluğundan dolayı zaten başka yol da yoktur- Diocletian'ın vergi reformu ile uygulamaya konulan *iugatio* ve *capitatio*'nun aynen vergi takdir birimi olarak Sasaniler'de kullanıldığını tespit etmiştir⁹⁸. Ancak örnekler çoğaltılsa bile delillerin azlığı ve her iki sistem hakkındaki bilgilerin eksikliği Roma sisteminin bir model olarak Sasaniler tarafından adapte edildiğini ispata imkan vermez. Süphe götürmez olan gerçek, sistemlerin her birinin ortak özellikler taşıdığı ve birbirlerinden etkilendikleridir⁹⁹.

Yalnız Abbasiler Sasani tesirlerinin görüldüğü tek devlet değildir. Sonraları Sasani coğrafyasına yani İran'a hakim olan İlhanlılar da mevcut Sasani sisteminden dolayı olarak önemli ölçüde etkilenmişlerdir. Ancak aradaki yaklaşık altı asırlık zaman dikkate alındığında bu etkinin varlığını görmenin ne kadar güç olduğu da açıktır. Türk tarihçileri de genelde toprak rejimi ve tahrir geleneğinin -gerçekte Abbasi sistemi olarak da tarif edilse- Osmanlılara İlhanlılar vasıtasıyla intikal ettiğini söylüyorlar¹⁰⁰. Bu yüzden Osmanlılara kadar tahrir sistemini daha iyi anlamak için İlhanlılar'daki tahrir sistemi ve toprak rejimini kısaca tanımlamamız gerekir.

İlhanlıların vergi sistemlerini Sasanilere dayandıranlara karşın, hakim görüş İlhanlıların Abbasi vergi sistemini model aldığı şeklindedir. İlhanlılar tarihinde şümüllü bir vergi reformu yapıldığına dair bilgiler ise Gazan Han dönemine rastlamaktadır. Bu reformlar kapsamında ikta sisteminin de İlhanlılar'a ilk defa bu han zamanın-

97. Taberi'den naklen Lukanin 1983: 681-747.

98. Frye 1983: 116-181.

99. Benzerliklere işaret eden aşırı bir görüş için bkz. Altheim 1957: 7-55.

100. Barkan-Meriçli 1988: 7, Uzunçarşılı 1970.

da geldiği bilinmektedir. İddialara göre Gazan Han maaşlı asker deneyiminden başarı elde edememesi üzerine orduyu göçebe düzenden yerleşik düzene geçirmeye karar vermiştir¹⁰¹. Bu amaçla bütün askerlere 'ikta' diye tanımlanan belli miktarda arazi tahsis edilerek buraların vergisini toplama görevi tevdi edilmişti. Eldeki bilgiler özellikle Gazan Han reformlarıyla üç tür verginin önem kazandığını gösteriyor. a) Arazi vergisi, b) nakden veya mal ile ödenebilen cize vergisi, c) genellikle ipek olarak alınan hane vergisi.

Bu üç verginin de Abbasiler'de mevcut olduğunu söylemeye gerek olmadığı kanısındayız. Ancak bu vergiler kadar önemli olan Gazan Han'ın hakim olduğu her eyalet için bir tahrir yapılmasını emretmesidir. Bunu gerçekleştirmek için *Divan-i Kanun* tarafından yapılan tahrirlere *kanun* veya *Yasamisi* denilmektedir¹⁰². Ne yazık ki, İlhanlılara ait bu kanunlardan hiç biri günümüze kadar ulaşamamıştır. Fakat devrin tarihçisi Reşiduddin ve bazı yazılı kitabe ile belgelere dayanarak Uzunçarşılı, Barthold ve Schurmann gibi tarihçiler bu tahrirler ve metodları hakkında bize önemli bilgiler sunmuşlardır. Bunlara göre İlhanlı kanunlarında bütün ülke toprakları üç kategoriye ayrılmıştır: a) özel araziler, b) vakıf arazileri, c) hass yani hükümdarlara ait araziler¹⁰³. Uzunçarşılı hükümdara ait hass araziler arasında 'aile malikaneleriyle arazi emiriyeye ait yerlere de hass incü' denildiğini belirtiyor¹⁰⁴. Arazi tahrir metodu ve vergilerin toplanması ile ilgili esaslar ayrıca düzenlenmiş ve umuma açık alanlarda ya tahta üzerine ya da taş üzerine yazılarak duyurulmuştur¹⁰⁵. Reşidüddin'e göre ilmiye sınıfı vergilerden muaf olmakla beraber yine de kanunlara kaydedilmişlerdi¹⁰⁶.

Gazan Han'ın reformları önce Çin'deki Mogollar üzerinde daha sonra da Osmanlılar üzerinde derin izler bırakmıştır¹⁰⁷. Çin'deki ge-

101. Smith 1970: 52.

102. Uzunçarşılı 1970: 241-43.

103. Schurmann 1956: 365.

104. Bkz. Uzunçarşılı: 235, Barthold 1939: 150. Barthold, 'incu'nun 'tumar' ve 'arazi' demek olduğunu Uygurca metinlere dayanarak iddia ediyor.

105. Bu uygulamanın canlı bir örneğini de Ankara kalesinin duvarlarında bulunan bir kitabe teşkil etmektedir. Bu kitabenin Hinz tarafından yapılan Almanca tercümesini Schurmann 1970: 389'da İngilizce neşretti. Uzunçarşılı 1970: 242'de bu kitabelerin üç tanesinin bilinip neşredildiğini yazmaktadır, ancak Ankara kitabesi bunlar arasında yer almamaktadır.

106. John 1940: 218 ve Smith 1970: 50.

107. Nitekim Osmanlı devrinde yapılan ilk Diyarbekir tahriri Akkoyunlu Hasan Pa-dışah kanunlarını ihtiva eder. Bu defterin adının "Defter-i Yasaha-i Diyarbekir" olması ayrıca dikkat çekicidir. Bkz. Barkan-Meriçli 1988: 9. Ayrıca Osmanlı devri muharrirleri Se-çuklu devri muharrirlerinin maliye konusunda müracaat ettikleri usul kitaplarının bazılarında da sahipti. Bkz. Göyünc 1965: 73-86.

lişmeler ile ilgili şu tespit tahrir geleneği açısından çok önemlidir. Buna göre Çin'de Mogollar tarafından ele geçirilen topraklar, Yeh-lü Ch'u-ts'ai'nin liderliğinde ilk defa olarak 'karışık mali sistemden' kurtarılarak bir düzene sokulmuş ve klasik Çin sistemi terk edilmiştir. Klasik Çin sisteminde arazi vergisi hep aynı oranda 'hane başına 4 stone tahıl olarak' toplanmaktaydı. Sonraları bunun yerine yeni sistemde ürün çeşidi ve verime göre kademeli vergi politikası uygulamaya konulmuştur¹⁰⁸. Bu yeni mali sistemin gelişmesinde en önemli payın arazi tahrirlerinin yapılması olduğu aşikardır.

2. Tahrirlerin Bazı Ortak Sorunları ve Tarihi Bir Kaynak Olarak Önemleri

Şimdiye kadar verdiğimiz bilgiler bile tahrirlerin yapılarılarının ilginç bir öyküsü olduğunu, genel bir arazi yazımı ve nüfus sayımı yapan devletlerin bazı ortak hususiyetler arz ettiklerini gösteriyor. Bu özelliklerinden birincisi her birinin güçlü ve merkezi idareye sahip imparatorluklar olduğu gerçeğidir. İkincisi ise tahrirlerin yapıldığı yıllar veya dönemler itibariyle imparatorlukların mali, ekonomik, sosyal ve askeri yönlerden sıkıntı ve buhran içinde olmalarıdır. İşte bu genel sebeplerden dolayı Roma İmparatorluğu'nda Diocletian'dan başlayarak Bizans'ta Aleksios devrine kadar kriz dönemlerinin atlatılması için bazı reformlara girişildiği ve benzeri ekonomik reçeteler uygulandığı görülmektedir. Bu reform veya reçetelerde ortak özellik vergi sisteminde toprağa bağımlı bir sistem getirilmesidir. Burada esas olan toprağın dirlik olarak belli bir süre için hizmet karşılığı olarak asker veya sivil kişilere devridir. Dirlik tahsisatının Roma'da, Bizans'ta, Mısır'da ve Abbasiler ile Mogollar ve diğer Türk-İslam devletlerinde hemen hemen aynı şekilde ve benzeri gerekçelerle yapıldığı verdiğimiz bilgilerden anlaşılmaktadır. Tabii, toprak sistemi bu şekilde olan devletlerde tahrirlerin tekrarlanmasının en önemli sebebi de ekonomiktir. Bazı durumlarda yayılma siyaseti güden devletler, bu siyasetlerini finanse etmek ve ekonomiyi dar boğazdan kurtarmak için geniş çapta arazi yazımına gitmektedirler (Bu sonraki duruma en güzel örnek, aksi de iddia edilebilirse de, Osmanlılar'da Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman devirleridir. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un fethindeki harcamalarını karşılayabilmek ve akabindeki fetihlerini finanse edebilmek için 1454 sonrasında hakim olduğu top-

108. Schurmann 1956: 363. Rus steplerinde Mogolların uyguladığı tahrirler ve tahrir sistemine girmek konumuzu içinden çıkılmaz hale getirebilir. Bu konuda şu makale mutlaka her defterolog tarafından okunmalıdır. Allsen 1985: 32 vd.

raklarda kapsamlı bir tahrir yaptırmıştır. Kaldy-Nagy de Kanuni'nin hem babası I. Selim'in Mısır seferi sonunda boşalttığı hazineyi doldurmak hem hazırlandığı Balkan seferlerini finanse edebilmek için 1521-30'larda İmparatorluk çapında tahrir yapılmasını emrettiğini belirtmektedir¹⁰⁹.

Ancak tahrirlerin ortak sorunları sadece onların yapılarındaki ortak sebeplerden kaynaklanmamaktadır. Belki de en önemli sebep tahrirlerin geniş alanlarda yapılması ve tahriri yapılan bölgede uygulamada olan gerek tahrir metodu ve gerekse ölçü birimlerinin aynen veya kısmen yeni tahrircilerce kullanılması veya adapte edilmesidir. Bu yüzden aynı devlet tarafından yapılan tahrirler bir bölgeden diğerine ve yahud da bir devirden diğerine önemli değişiklikler göstermektedir. Aslında değişik bölgelerde kullanılan ölçü birimleri ve özel teknik terimlerin yeni tahrirlere girmesi doğaldır. Çünkü tahrire tabi köylü veya toplum değişmemiştir. Asimilasyon ise daha uzun bir süreç gerektirmektedir. Öyleyse doğal olmayan, bu terim ve ölçü birimlerinin doğru tanımlanabilmesi için bizim daha önceki tahrirlerden istifade etmeği çok az düşünmemizdir. Kaldı ki her halükarda bugün bizim için açıklaması olamayan terim ve kavramlar o zaman için muhtemelen pek problem arzetmiyordu. Halbuki tahrirlerdeki bu kavramların açıklanması ve tanınması bu önemli tarihi kaynaklardan azami istifade etmek için elzemdir.

Tahriri yapılan bölgelerde mevcut mahalli yöntemlerin adaptasyonu uygulamasının ne dereceye kadar yaygın ve etkili olduğu ise ancak aynı bölge için birden fazla tahrir defterinin bulunduğu ve bu tahrirlerin değişik zamanlar ve devletlerce yapıldığı yerlerde anlaşılabilir. Bu sebeple bu makalede mümkün olduğunca tahrirlerin bir araştırmacı için ortaya koyduğu ortak sorunlar tartışılacaktır. Bu sayede tahrirlerin tarihi bir kaynak olarak önemi de ortaya çıkacaktır. Örneklerin çoğaltılması ise ancak söylediğimiz şekilde mukayeseli çalışmaların artması ile mümkün olabilecektir¹¹⁰.

Yine Roma'nın tahrirlerinden başlamak uygun olacaktır. Diocletian'ın vergi reformu sonucu her eyaletin tahririnin yapılmasını gerektiğini belirtmiştik. Böylece ilk defa sistem imparatorluğun pek çok eyaletine yaygınlaştırılmıştı. Tarihçi Jones yeni sistemin avantajlarının derhal görüldüğünü, bu sayede devletin yıllık bütçe yapma ve daha objektif ve adaletli vergi değerlendirmesi yapma imka-

109. Bkz. Kaldy-Nagy 1963: 181-224 ve onun 1978: 285 makaleleri.

110. Bu tema üzerinde kapsamlı değerlendirmelerimiz için bkz. Kaldy-Nagy 1968: 259, Çiçek 1989: Bölüm 4.

nı elde ettiğini belirtiyor. Ancak ilk rivayetlere rağmen, son araştırmalar tahrir yapma görevinin mahalli idarecilere -civitas- ait olduğunu ortaya çıkardı¹¹¹. Bunun doğal sonucu her tahrirde değişik terminolojinin ve ölçü birimlerinin kullanılmasıdır. Bu terminolojinin açıklanması araştırmacılar için zor olduğu kadar da elzem mütalaa edilmelidir.

Roma tahrirlerinde açıklama bekleyen terimlerin en önemlilerinden ikisi *capitatio* ve *iugum*'dur. Bu terimlerin tanımı üzerine yapılan tartışmalar Roma vergi sisteminin anlaşılması ile doğrudan ilişkilidir. Bu iki terim iddialara göre iki ayrı vergiyi ifade ediyordu. Nitekim Roma vergi sisteminin temelini iki farklı vergiye dayandığı biliniyor; *tributum soli* (arazi vergisi) ile *tributum capitis* (kafa vergisi). Roma'da bu iki verginin de hem para hem de mal olarak toplanabildiği kaydedilmektedir. Arazi vergisi, arazinin gelirinin belli bir oranı olarak; kafa vergisi ise adı üstünde tek kişiden -ama bu bir ünite olarak da değerlendirilebilir- alınmaktadır¹¹². Roma İmparatorluğu üzerinde çalışan tarihçilerden Jones'a karşılık Goffart ve Percival arazinin nasıl takdir edildiğinin kesin bilinemediğini iddia ediyorlar. Roma'da vergi üzerine en son araştırmalardan birini yapan Goffart, *capitatio*'nun asla bir vergi olarak değerlendirilmemesi gerektiğini, çünkü bunun aslında vergi yükümlülüğü olduğunu ve bu yükümlülüğün yerine getirilmesinin kişi veya onun arazisi ile alakası olmadığını öne sürdü. Ona göre, '*capitatio*' kelimenin yansıttığı kafa vergisi anlamına rağmen, arazi kıymeti tesbitinin entegral bir parçasıdır. Yani toprağı geçici bir süre işleyen çiftçiler de dahil vatandaşlar (*citizens*) *capitatio* yükümlüsü, başka bir deyişle vergi yükümlüsü idiler ve bu onların yıllık bütçeye (*annona*) personel katkılarının bir göstergesidir. Defterlerde bir kişinin ismi altında yazılan tüm diğer emtialara onun *caput*'ı (veya onun *professio censualis*'i) deniyordu. Goffart'a göre *caput*, vergi mükelleflerinin ödemekle yükümlü oldukları verginin, herkese gelirleri oranında dağılımını yansıtan bir tür takdir ünitesi, başka bir ifade ile her mükellefin ödemekle yükümlü olduğu hissedir¹¹³.

Bu *caput*'ın tek başına sanıldığı gibi "gerçek bir kişi" veya "hane reisi"nden çok bir vergi birimini yansıttığını gösteriyor. Bu tekinğin Anadolu ve Yunan belgelerinden nakledilen bir özellik olduğunda Goffart ve Percival birleşiyorlar. Ancak imparatorluk

111. Goffart 1974: 14-17.

112. Goffart 1974: 35-90.

113. Goffart 1974: 35-39.

genelinde durum farklılıklar arz ediyordu¹¹⁴ (Osmanlı vergi sisteminde "hane" ve "avarız" hanesi üzerine tartışmaları hatırlayınız). Percival en azından Diocletian zamanında bunun böyle olduğunu iddia ediyor¹¹⁵. Ayrıca bilinen şu ki, Roma vergi defterlerinde insanlar ve hatta Jones'a göre hayvanlar bile bir bütün veya parça (fractional) capita'ya dönüştürülerek hesaplanıyor. Goffart kelimeye daha da açıklık getirerek, caput'un bir vergi birimi olarak takdirinin bölgeden bölgeye değiştiğini, bazı yerlerde 1 caput=1 erkek=2 kadın olarak değerlendirildiğini ortaya koydu. Ancak bazı yerlerde 1 caput = 1 kadın olduğu da vakidir. Bazı yerlerde ise ifade edildiği gibi 1 caput bir grup vergi mükellefini karşılayabilir¹¹⁶.

Diocletian'ın reformları sırasında kurumsallaştırılan ve gayrimenkulun değerlendirilmesinde kullanılan bir birim olan iugum'un ne anlama geldiği kesin değildir. Ancak Goffart ve Percival son olarak iugum'un bildiğimiz çift anlamında bir ölçü birimi olduğunu iddia ettiler. Onlara göre, diocletian, toprak sahibinin vergi verme gücünü daha standart ve objektif bir şekilde belirleyebilmek için arazinin para olarak değeri yerine şimdi arazi sahibinin elindeki toprağın ne kadarının ekili veya bağlık, bahçelik olduğunun baz alınarak bunların verilen bir formülle iuga'ya dönüştürülmesini istedi. Bu işlem sonucunda adı geçen araziler için bir toplam 'arazi değeri' bulunacak ve alınacak vergi de mal olarak tespit edilip her caput'un vergi yükümlülüğü belirlenecekti¹¹⁷. Bu şekilde eskiden İmparatorluğun buhran yıllarında düzensiz bir şekilde toplanan vergiler bir sisteme oturtulmuştu. Bütün bu yorumlar önceleri iugum'un bir kişinin elindeki araziye gösterirken sonraları bir takdir birimine dönüşüğünü gösteriyor. Sistemdeki bu değişikliğin İmparatorluk genelinde yeni bir tahrir gerektirdiği kesin olmakla beraber Diocletian devrinde bunun yapıldığı şüphelidir. Yeni sistemin daha çok mevcut defterler üzerinde değişiklikler yapılarak uygulamaya konulduğu tezi daha çok taraftar toplamaktadır. Eğer durum bu idi ise, ortaya o kadar da dürüst bir sistemin çıkmadığı açıktır, zira eski tahrirden sonra arazide meydana gelen fiili durum kayıtlara hiç

114. Goffart 113, Percival 1987: 9.

115. Percival 1987: 6.

116. Goffart 1974: 33, Percival 1987: 9, Jones 1953: 50-1. Bazen aşırı eşitlemeler de söz konusuydu. Mesela 386'da yayımlanan bir buyruktada mevcut uygulamada 1 caput=1 erkek=2 kadın iken bu tarihten itibaren 1 caput=2.5 erkek=4 kadın olacağı bildirilmiştir.

117. Bu tanımların genel bir değerlendirmesi için bkz: Percival 1987: 9-12. Bu uygulamanın Osmanlılar'da hane reisi, elindeki toprak miktarı ve sonra da elde edilecek hasılın 'kile' cinsinden yazılması şeklindeki uygulamaya bir ölçüde benzemesi dikkat çekicidir.

yansımamıştır (Bunlar tartışılması gereken önemli sorunlar olmakla beraber makalemizin konusu dışındadır). Ayrıca, merkezdeki bu işlem sırasında kullanılan formül değişik bölgeler için farklı idi. Bu yüzden iugum'ın ifade ettiği mana ve ölçü de yöreseldi. Mesela, bazı defterlerde 1 iugum=20 iugera ekilebilir alan iken başka bir defterde 1 iugum=220 perticea zeytinlik vs. olabiliyordu¹¹⁸ (Bu bize Osmanlı tahrirlerinde dönüm üzerinde yapılan tartışmaları çağırıştırıyor). Özetle, iugera ve capita'nın her ikisinin toplamları defterde genel bir toplamı ifade ediyordu. Goffart'a göre bunun anlamı şudur: a) iugum ve capita bir ölçü birimi olarak eşit değerleri ifade etmektedirler, b) inanılanın aksine, burada iki değişik vergi değil tek bir komposit vergi söz konusudur.

Roma tahrirleri demografi çalışmaları için pek kullanışlı değildir. Yukarıda açıklandığı şekilde iugum ve caput tanımlansa bile defterler arasında görülen farklılıklar ve zaman içinde ölçü ve değerlendirme birimlerinde meydana gelen değişiklikler onları nüfus araştırmaları için zor bir kaynak haline getiriyor. Çünkü, Roma defterlerinin çoğu, parçalar halinde günümüze ulaşabilmiştir. Ayrıca eldeki defterlerin bazılarında nüfus gayet tafsilatlı yazıldığı halde diğerlerinde yazılmamıştır. Bir diğer husus da, daha önce de belirttiğimiz gibi, Roma'daki tahrirlerin çoğu kırsal kesimleri kapsamakta ve nüfusun etnik olarak sınıflandırılmasına imkan vermemektedir. Son olarak Roma tahrirlerinde kesin olmayan bir husus da muafaların statüleridir. Diğer taraftan toprak dağılımı, kentlerdeki nüfus yoğunluğu ve kölelerin hür işçilere oranı bu kayıtlar sayesinde öğrenilebilir.

Görüldüğü gibi problemler ve çözüm yolları bilindiği takdirde bütün eksikliklerine rağmen Roma tahrirleri tarih araştırmaları için önemli bir kaynaktır. Ayrıca bu defterlerdeki problemler bizim tahrir defterlerinde karşılaştığımız problemlerle benzerlikle göstermektedir. Bildiğimiz gibi, hane ve bir çift arazi veya dönüm miktarının tanımı Osmanlı tahrirlerini çalışanlar için de önemli bir sorundur. Bundan başka terimlere her tahrirde değişik olarak rastlanmaktadır. Biz burada iugum ve capitatio'yu Osmanlı tahrir çalışanlarının aşına olduğu ve tartıştığı iki mesele olması sebebiyle kolay anlaşılabilirliğini düşünerek seçtik, nitekim örnekler daha da artırılabilir.

Sözünü ettiğimiz Sicilya cerideleri de bir sürü bilinmezlerle doludur. Ceridelerde de nüfus tamamen kayd edilmemiş, sadece ai-

118. Percival 1987: 9-10.

le reislerinin isimleri ile yetinilmiştir. Bu durum Sicilya defterlerinin bir demografik kaynak olarak önemini azaltmaktadır. Bundan başka vergiden muaf kitle görünürde bu defterlere kayd edilmemiştir. Bu durumda bir hanenin ortalama kaç kişiden oluştuğunun tespiti bu defterler açısından önemli bir sorundur. Ayrıca daha önce ifade ettiğimiz gibi, 1145'te yapılan ceridelerin çoğunun 1090'larda yapılanların kopyaları olması cerideden adanın nüfusunu tahmin etmeyi imkansızlaştırıyor. Buna karşılık cerideler adadaki kayıtlı nüfusun etnik yapısını gayet sarîh bir şekilde vermektedir. Ekonomik tarihçi için ise bu defterlerin en önemli eksiği re'ayanın elindeki toprağın alanı ile hayvanların sayısının yazılmamış olmasıdır. Buna karşılık adanın vergi gelirleri, limandan alınan gümrük ve harçlar dahil, öğrenilebilmektedir. Ne yazık ki çeşitli vergiler Osmanlı tahrirlerinde olduğu gibi genel olarak bir toplam altında verilmiştir. Bundan başka ceridelerde arazinin değer veya geliri yazılmamaktadır, çünkü Sicilya'da örfî olarak vergi arazinin hasılına göre değil kaç çift olduğu baz alınarak yani alan üzerinden önceden belirlenen bir orana göre hesaplanmaktadır (Diocletian devrinde iugum için getirilen 'yeni sistem' ile benzerlik dikkat çekicidir). Bundan dolayı Sicilya'daki ölçü birimlerini tespit etmek de mümkün değildir. Buna karşılık adanın topografyasını çalışmak için en güvenilir kaynak ceridelerdir. Ayrıca adanın Normanların eline geçmesinin akabinde Müslümanların statülerinde meydana gelen (Cizye veren nüfus haline gelmeleri) değişiklik, çok ilginç ve önemli bir gelişmedir¹¹⁹. Ceraiden elde edilen önemli bir bilgi de Fatimilerle adadaki Normanlar arasında özellikle adanın maliye teşkilatının yapılandırılmasına yönelik ilişkilerdir. Bütün bunlar, problemler bilindiği takdirde ceridelerin Sicilya tarihi için daha önemli bir kaynak olabileceğini gösteriyor.

Mısır'ın revkleri de benzeri problemler ortaya koymaktadır. Evvela, Halm'ın müşahade ettiği gibi revk daha çok bir kadastro defteri hüviyetindedir, çünkü bu defterlerde arazinin alanı ve üzerinde yetiştirilen ürünler senelik hasılat miktarı üzerinden kaydedilmiştir. Mısır'ın hemen tümünü kapsayan revkler şehir ve kentlerin yerleşim yerlerini de sarîh bir şekilde göstermektedir. Buna karşılık nüfus kaydedilmemiş sadece 'ikta' sahibinin isminin kaydı ile yetinilmiştir. Bu durum Domesday Book ile paralellik arz etmektedir. Tabii Mısır'da vergi nüfusunu daha doğrusu cizye ve haraç ödeyenleri kaydeden başka defterlerin tutulduğu da vakidir¹²⁰.

119. Cerideler hakkında daha önce verilen kaynaklar ve Johns 1983: 31 vd.

120. Bkz. dip not. 55 ve 90.

Bizans'ın praktikonlarının eksiklikleri de şimdikiye kadar gördüklerimizden farklı veya daha az değildir. Ancak daha önce belirttiğimiz gibi ilk ve son dönemlerde yapılan praktika arasında önemli sayılabilecek farklılıklar vardır. XII. yüzyılda yapılan praktikanın nüfusu daha detaylı kaydetmesine rağmen bunların çok sınırlı bir alanı kapsamaması 14. yüzyıldaki defterlerle karşılaştırma imkanı vermiyor. Ama her halükarda, en azından XII. yüzyıl için, Bizans da ailenin boyutunu yani kaç kişiden meydana geldiğini bulmak bir sorun olmaktan çıkmıştır. Tahrir defterlerinin ortak problemi olan bir köylünün elindeki arazi miktarının (Zeugaria=çift) tespiti ise yine ancak XII. yüzyılda yapılan praktika ile bir sorun olmaktan çıkmaktadır. Zira, XIV. yüzyıl praktikonları sadece bir köylünün tasarrufu altındaki ekili alanın ortalama miktarını verirken, ilk dönem praktika bu arazinin yeri ile birlikte enini ve boyunu da vermektedir. Bu özelliklerin revklerle paralellik göstermesi ilginçtir. Buna karşılık XIV. ve XVI. yüzyıllarda yapılan praktika ise Osmanlı tahrirleri ile bazı ortak özellikler arz etmektedir ki, bu konudaki araştırmalar Osmanlı tahrir sisteminin Bizans'a tesirine işaret etmektedir. Bahsi geçen zeugaria mana olarak çift demektir ve Bizans köylüsünün elindeki çift miktarı da kesinlikle tespit edilememektedir¹²¹.

SONUÇ

Görüldüğü gibi tarih boyunca yapılan bütün arazi tahrirleri benzeri problemlere sahiptir. Bunların birbirleri ile karşılaştırılarak kullanılmaları problemlerin çözümüne veya tesbitine imkan vermektedir. Özellikle aynı bölge için değişik devletler tarafından yapılan tahrirler birbirlerinin eksiklerini tamamladıkları gibi bazı problemlere de ışık tutabilmektedir. Yalnız problemleri daha iyi anlamak ve defterlerden daha fazla istifade etmek için tahrirlerin birbirleriyle benzerlik ve etkileşimleri daha tafsilatlı çalışılmalıdır. Böylece her ülkenin "eşsiz bir tahrir"inin mi olduğu yoksa karşılıklı etkileşimler sonucu mu bu geleneğin süre geldiği sorusu da aydınlığa kavuşturulabilir. Ayrıca, bu sayede defterlerdeki terimler ve deyimlerin daha sağlıklı açıklamaları yapılabilecek, belki de ileride tahrir defterlerinin kapsamlı bir terimler sözlüğü hazırlanabilecektir*.

121. Bkz. 'Bizans'da Tahrir: Praktika' adlı bölüme.

*Not: Bu hedefin 1992'de Konya'da yapılan fakat şahsen katılmadığım 'defterologlar' toplantısında proje olarak alınması bu açıdan oldukça anlamlı ve önemlidir. Yine öğrenmiş bulunmaktayız ki, değişik ülkelere ait tahrirlerin karşılaştırılarak incelenmesi de bundan sonraki toplantılarda defteroloji araştırmalarında "geleceğe dönük" bir proje olarak ele alınacaktır. Bu açıdan da hazırlık olarak 1987'lere dayanan bu çalışmamızın bir basamak teşkil etmesini ümit ediyorum.

BİBLİYOGRAFYA

- ALLSEN, T.T. 1985. Mongol Census Taking in Rus', 1945-1275. *Harvard Ukranian Studies*, 32-53.
- ALTHEIM, F. 1957. *Finanzgeschichte der Spatantike*, Frankfurt.
- BARKAN, Ö.L. 1970. Research on the Ottoman Fiscal Surveys, *Studies in the Economic History of the Middle East*. London. (ed.,) M.A. Cook, 163-71.
- BARKAN, Ö.L. "Tımar" İslam Ansiklopedisi.
- BARKAN, Ö.L. 1951-53. Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, *Türkiyat Mecmuası*. 10, 1-26.
- BARKAN, Ö.L. ve MERİÇLİ, E. 1988. *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Ankara.
- BRAUDEL, F. 1986. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip* (Vols 1-2), Fontana Press, Glasgow. İngilizceye çev: S. Reynold.
- BRYER, A. and LOWRY, H. (Eds.). 1986. *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* (Birmingham University [England] ve Washington, D.C., 235-61.
- CHARANIS, P. 1948. The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, *Dumbarton Oaks Papers*, IV, Washington.
- CHARANIS, P. 1951. On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later, *Byzantinoslavica* XII, Prague, 94-153.
- CLEMENTI, D. 1961. Notes on Norman Sicilian Surveys, *The Making of Domesday Book*. (Ed., V.H. Galbraith). Oxford, 55-58.
- COURTENAY, E.S. 1941. Agricultural and Rural Life in the Later Roman Empire, *Cambridge Economic History of Europe I*, Cambridge, 89-112.
- DAVIS, R.H.C. 1987. Domesday Book: Contintental Parallels, *Domesday Studies*, (ed. J.C. Holt), Suffolk, 15-41.
- DÖLGER, F. 1949. *Sechs Byzantinische Praktika des 14 Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon*. München.
- FINN, W.R. 1986. *An Introduction to Domesday Book*. London.
- FINN, W.R. 1961. *The Domesday Inquest*. London.
- FRYE, R.F. 1983. The Political History of Iran under the Sasanians, *The Cambridge History of Iran III*, Cambridge, 116-81.
- GALBRAITH, V.H. 1961. *The Making of Domesday Book*. Oxford.
- GOFFART, W. 1974. *Caput and Colonate; towards a History of Late Roman Taxation*. University of Toronto Press.
- GÖYÜNÇ, N. 1961. İmad es-Seravi ve Eseri, *Tarih Dergisi* XV, 73-86.

- HALLAM, E.M. 1986. *Domesday Book Through Nine Centuries*. London.
- HALM, H. 1979. *Agypten nach den Mamlukischen lehensregistern, I. Öberagypten und das Fayyum*. Tübinger Atlas des Vonderen Orients. B. nr. 38/1. Wiesbaden.
- HARVEY, A. 1983. *The Growth of the Byzantine Rural Economy (900-1200)*, Birmingham (Doktora tezi).
- HARVEY, S. 1975. Domesday Book and Anglo-Norman Governance, *JRHS* 25, 175-93.
- HARVEY, S. 1971. Domesday Book and Its Predecessors, *EHR* 86, 753-73.
- HOLLINGSWORTH, T.H. 1976. *Historical Demography*. Cambridge.
- İNALCIK, H. 1978. The Impact of Annales School on the Ottoman Studies and New Findings, *Review* 13/4, 1970.
- İNALCIK, H. 1958. The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation, Akten II, International Byzantine Conference, 237-42.
- JOHNS, J. 1983. *The Muslims of Norman Sicily (c. 1060-c. 1194)*, Oxford. (Basılmamış Doktora Tezi).
- JOHNSON and L.C. WEST, 1949. *Byzantine Egypt: Economic Studies*, Princeton.
- JONES, A.H.M. 1973. *The Later Roman Empire I-II*, Oxford.
- JONES, A.H.M. 1953. Census Records of the Later Roman Empire, *Journal of Roman Studies* 43, 49-64. Yeni basımı: *The Roman Economy*, Oxford, 1974.
- JONES, A.H.M. 1957. Capitatio and Iugatio, *Journal of Roman Studies* 47, 88-94. Yeni basımı: *The Roman Economy* Oxford, 1974.
- JONES, A.H.M. 1953. Inflation under the Roman Empire, *Economic History Review* 5 (1953), 296.
- KALDY-NAGY, G.Y. 1960. Bevölkerungsstatistischer Quellenwert der Gizye-Defter under der Tahrir Defter, *Acta Ort. Hung.* II, 259-67.
- KALDY-NAGY, G.Y. 1968. The Administration of Sancaq Registration in Hungary, *Acta Ort. Hung.* 21, 181-223.
- KALDY-NAGY, G.Y. 1978. Rural and Urban Life in the Age of Sultan Suleyman, *Acta Ort. Hung.* 32, 285-319.
- LAMBTON, A.K.S. 1968. The Internal Structure of the Selcuq Empire, *The Cambridge History of Iran V*, Cambridge, 231 vd.
- LEFORT, J. "Population and Landscape in Eastern Macedonia during the Middle Ages: The example of Radolibos", *Continuity and Change in late Byzantine and Early Ottoman Society* (Birmingham University [England] ve Dumborton Oaks, [Washington, D.C]., 1986), 11-22.
- LOWRY, H. 1986. The Island of Limnos: a case study on the continuity of Byzantine forms under Ottoman Rule, *Continuity and Change in late Byzantine and Early Ottoman Society*, Birmingham University [England] ve Dumborton Oaks, [Washington, D.C], 235-61.

- LOWRY, H. 1977. *The Ottoman Tahrir Defters as a source for Urban Demografic History: The Case study of Trabzon (ca: 1486-1583)*, University of California. (Doktora tezi).
- LOYN, H.R. 1987. The Beyond of Domesday Book, *Domesday Studies* (Ed., J.C. Holt). Suffolk.
- LUKONIN, V.G. 1983. Political, Social and Administrative Institutions: Taxes and Trade, *The Cambridge History of Iran III/I*, Cambridge, 681-747.
- OSTROGORSKY, G. 1942. Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages, *The Cambridge History of Europe*. Vol. I, England, 194-223.
- OSTROGORSKY, G. 1980. *The Byzantine State*. London. Ter. Işıltan, F. 1981. *Bizans Devleti Tarihi*. Ankara.
- PERCIVAL, J. 1986. The Precursors of Domesday: Roman and Carolingian Land Registers, *Domesday, a Reassessment* (Ed., S. Sawyer). London, 5-28.
- PETRUYEVSKY, P. 1968. The Socio-economic Condition of Iran under Ilhanids, *The Cambridge History of Iran V*. Cambridge, 483-537.
- RABIE, H. 1970. The Size and Value of the Iqta in Egypt (A.D. 1169-1341), *Studies in the Economic History of the Middle East*. London. (ed.,) M.A. Cook, 129-139.
- SAWYER, R. 1986. *Domesday: a reassessment*. London.
- SLOT, B.J. 1982. *Archipelagos turbatus: Les cyclades entre colonization latine et occupation Ottomane c. 1500-1718*. İstanbul.
- SVORONOS, N.G. (Yıl yazılmamış). Recherches sur le cadastre Byzantine et la fiscalete au XI et XIIe siecles: Le Cadastre de Thebes, *BCH*, 83, 1-145.
- THOMADAKIS-LAIOU, A. 1977. *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: a social and demografic study*. Princeton.
- UZUNÇARŞILI, İ.H. 1984. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri*. Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İ.H. 1970. *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*. Ankara.
- VASILIEV, A. 1963. On the Question of Byzantine Feudalism, *Byzantion* 8. Brussels.
- WHITELOCK et al (Ed.). 1961. *Anglo-Saxon Chronical*. Edinbrough.

